

Szuhay Péter (2012). *Sosemlesz Cigányország*. Magyarország felfedezése sorozat. Budapest: Osiris

Sok ember foglalkozik mostanában cigányokkal, romákkal, és ez így is van rendjén, ám nagyon kevés embert ismerek, akinek felnőtt élete egésze gyakorlatilag elválaszthatatlan a „*magukat cigánynak/romának mondó, vagy a mások által cigánynak mondott csoportokhoz*” tartozók életétől. Szuhayt nem a sorsa kényszerítette arra – mint kutatásainak alanyait –, hogy egy nehezen meghatározható kisebbségi csoport mindennapi életének részese legyen, hanem tudományos programja, ami szinte egyedülálló módon szenvedélyesen megélt, több műfajt felölelő kutatási program.

Szuhay néprajzos, s ez a kötete is magán viseli a klasszikus magyar néprajztudomány legjobb jegyeit: pontosan tisztában van azzal, hogy hosszú-hosszú évek terepmunkája nélkül szinte lehetetlen bármiféle megszólalás. Szuhay nem elsősorban a jóval modernebb antropológiai diszciplína követője, hanem erősen ragaszkodik néprajzos végzettségéből adódó szemléletéhez, s úgy vélem, munkásságának ez a titka egyszersmind beláthatatlan előnye.

Míg az antropológusok többnyire idegen területeket kutatva nagy kulturális különbségeket kísérelnek meg áthágni, kívülállóként semlegességre, tárgyilagosságra, elfogulatlanságra törekednek – amint ezt az antropológia nem túl reménytelen, ám mégiscsak majd egy évszázadon át gyakorolt paradigmatiszta kísérlete mutatja –, addig a néprajz hagyományosan arra szolgált, hogy valaki a saját etnikai kultúráját írja le a segítségével. Ha általában kétségünk lehet aziránt, hogy célravezető és progresszív módszer-e az etnikai kultúra hatalom védte bensőséggel való leírásának módszertana, tehát ama bizonyos álnaív meghatódás, amellyel a néprajzosok saját kultúrájuk népi gyökereit kívánják felfedezni, olyannyira teljes fényében ragyog fel ez az eljárás akkor, amikor egy nem cigány származású magyar kutató a magyarországi cigányok különböző közösségeiben dolgozván látja be és érteti meg az olvasójával, hogy mennyire értelmetlen is e két társadalmi csoport mesterséges elkülönítése. Mint azt a kötetben szereplő mindhárom „történet” bizonyítja, Szuhay pontosan ugyanazzal az értő empátiával fordul a roma vagy cigány közösségekhez, mint egykoron a „magyar” kutatók tették azt a „magyar” közösségekkel. Szuhay egész egyszerűen nem érzékeli és nem is érzékelteti, hogy a cigányok ama bizonyos antropológiai „másság”, idegenség és távolság áldozatai és képviselői lennének, hanem teljes magától értetődőséggel tekinti őket saját kulturális univerzuma részének, s ez a tény önmagában is kiemeli ezt a könyvet megannyi – akár végtelenül jóindulatú és tisztességes – kutatás közül, melyekből ez a belátás azért hiányzik, mert egyszerűen nincs mögöttük egy élet tapasztalata. Aki ezt a könyvet a magyar néprajz és szociográfia bizonyos ismeretének birtokában olvassa, az gyakran elmosolyodhat, mert a sorok közül finoman és elegánsan, de újra és újra felbukkan a két háború közti szociográfia szemléletmódja és habitusa: amelyből oly világos, hogy a szerző kivel van, a hatalom ellenében. Ha a néprajzosok a parasztságot romantikus énjük részének tekintették, ha a szociográfusok ugyanezt a társadalmi csoportot, az elnyomottakat, létük igazságának zálogaként látták, akkor az a különös helyzet, hogy ezt a két hagyományt Szuhay a romákról szóló leírásban örökíti át.

Ezt a különös mi-tudatot Szuhay számos módon érzékelteti. Egyrészt a kötet címe és alcíme is erre utal: a *Sosemlesz Cigányország* pont olyan kétértelmű, mint az alcím: „*Én cigány vagyok – én pedig nem vagyok cigány*”. Ugyancsak szerző és

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

kutatásának tárgya közötti empatikus azonosságokra mutat a kötet középső nagy tanulmánya, amely tíz énekre osztja fel a Hosszúsótól Felsőtelekesig kiterjedt család történetét. Nyilván egy ilyen retorikai fogás, amely egyszerre idézi a klasszikus görög eposzokat, illetve a 19. századi magyar nacionalizmusban oly fontos szerepet játszó nemzeti elbeszéléseket, nem véletlen. Az énekekre bontás olyan retorikai keret, ami az olvasó számára a mindennapi élet pont olyan heroikusan bemutatott kerete, ahogyan azt a nacionalizmus kézikönyvei tanítják. A prolóógus például a következőképpen kezdődik el: *»félvér«, »keverék«, »korcs«, »se ilyen – se olyan«, »se cigány, se magyar«: ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket, mondhatni etnikai kategóriákat lehet hallani a többség, illetve a többségi intézményrendszer dolgozói által cigánynak minősített, cigánynak mondott emberek körében.* A kategória-tan kritikai vizsgálata, mint a prolóógus felütése, világos beszéd: Szuhay nem sokat tart azokról a stabilnak tűnő, nagyrészt hivatali íróasztalok mögött és hatalmi beszédmódokban megfogalmazódó döntésekről, amelyek a fenti felsorolással szemben „pontosan tudják”, hogy valaki cigány vagy sem. Szuhay jól látja, hogy számtalan érintett másként identifikálja magát, mint a sorsukról döntők jelentős része. S mindezt nem egészen egyszerűen valamiféle foucault-iánus retorikai, hatalomelméleti diskurzusnak megfelelő illusztrációként írja le, hanem igen érzékeny és pontos tapasztalatként.

Annak a fiatal kutató nemzedéknek, amely több Foucault-t olvasott, mint romát látott, és amely nagyon helyesen elkötelezett ezeknek az embereknek az óvó-védelmező kutatása mellett, azért ajánlom figyelmébe Szuhay Péter könyvét, mert igazán pontosan megtanulhatják belőle, hogy a kategorizáció valóban kulcskérdés, és valóban családok, emberek egész sorsát dönti el. Ebben a tíz énekben tulajdonképpen azt a küzdelmet látjuk, amellyel egy család, amellyel Szuhay tökéletesen azonosul, kísérletet tesz arra, hogy úgymond kiemelkedjen és valamire jusson. Pontosan azt látjuk, hogy a társadalmi kiemelkedés és a nyelvi kategorizáció között – ahogyan a társadalmi elbukás és a nyelvi ítélethozatal között is – szoros összefüggés van. Kevés esetben látható oly világosan, mint ebben a könyvben, hogy cigánynak lenni kontextus kérdése, hogy az instabil identitás nem egyszerűen társadalomelméleti divat, hanem súlyos társadalmi gyakorlat. A szegények = cigányok; az értelmiségi cigányok pedig, esetleg romák – de leginkább az a szomorú helyzet fordul elő, hogy aki megteheti, észbontó tempóban menekül a cigányságból úgymond a magyarságba, egy bizonyosan megélt hátrányos helyzetből egy biztosnak remélt többségi helyzetbe. Szuhay persze azt is látja, s pontosan láttatja is, hogy ez hiú remény. Hiszen az első adandó alkalommal, amikor valaki nem teljesíti a többség által elvárt normákat, már megint cigány lesz. Azok a gyerekek, akik jobb anyagi helyzetben, boldog gyerekkorban nem cigányként nőttek fel, a szegénység egy bizonyos állapotába visszatérve máris cigánynak minősülnek a többség szemében. Ez a tíz ének a folyamatos sértettségek, frusztrációk, bántások lexikonjaként is olvasható, és mindennek a tudomásul nem vételéről is szól.

Különösen figyelemre méltónak tartom azt a tényt, ahogyan Szuhay nem pusztán bemutatja ennek a családnak a tagjait, azaz nem ír róluk, hanem ők maguk „beszélnek” ezeken az oldalakon. És itt egy másik, ugyancsak megkerülhetetlen társadalomtudományi problémával találkozunk, az átírás kódjaival. Minden néprajzos, szociológus, antropológus pontosan tudja, hogy a lejegyzett interjúban egyrészt meg kell őrizni az interjúalany individualitását, nyelvi sajátosságait, másrészt nem teheti őt ki annak, hogy a nyelvi normáktól való eltérések példatáraként mutatja be. Szuhay habozás nélkül a saját nyelvére fordítja le a romák/cigányok mondatait. Ez az emancipatorikus döntés persze kételyeket ébreszthet egy, a néprajztudománytól távol álló kulturanropológus szemlélet követőiben, s ha módszertanilag igazuk is lehet, én mégis hajlok arra, hogy ebben a könyvben ez az eljárás bizonyosan sikeres. Szuhay ugyanis nem rafinériából, engedékenységből vagy politikai belátásból teremt egy homogén nyelvi közeget, hanem pontosan a recenzió elején említett oknál fogva: nevezetesen tényleg nem nagyon lát különbséget maga és a romák között. Nem tekinti magát kiválóbbnak, szerencsésebbnek, felsőbbrendűnek, hiányzik belőle az antropológus kutató

gőgje. Hogy egy konkrét példával éljek: azt hiszem, Szuhaynak nincs olyan titkos naplója, mint Bronislaw Malinowskinak, Szuhay ugyanis nem fél ezektől az emberektől, hanem - s ez ennek a kötetnek a végső summája – pontosan tudja s beláthatóvá is teszi, hogy a romák vagy cigányok kérdése egész egyszerűen a saját életünk kérdése.

Sosemlesz Cigányország, ez azt is jelenti, hogy Magyarországon, úgy tűnik, a cigányok már sosem lesznek otthon. De azt is jelenti, hogy a magyaroknak igazán nem kellene félniük attól, hogy ez itt egy cigányok által „demográfiailag túlreprezentált” terület lesz, mint azt manapság oly gyakran hangoztatják azok, akinek sejtelmük sincs arról, hogy kik laknak azok mögött a gettófalak mögött, amelyeket ők emelnek fel. Szuhay könyve hosszú évtizedeken keresztül megkerülhetetlen forrás lesz azoknak, akik, elborzadva attól a valóságtól, amelyet látnak, meg akarják tanulni, hogyan jutottunk el odáig, ahova aktuálisan jutottak. Éppúgy és épp azért tartom forrás értékűnek ezt a könyvet, amiért Sára Sándor *Cigányok* vagy *Feldobott kő* című filmje, vagy pár évvel később Gyöngyössy Imre *Meztelen vagy* című alkotása, majd Schiffer Pál számos filmje forrás értékű számunkra, mert mindegyikükből azt láthatjuk, hogy valójában nem két párhuzamos, de konfliktusokkal teli történetről van szó, hanem egyetlen egyről, az etnikailag értelmezhetetlen magyar politikai nemzet történelméről.

CSALÁDI TŰZFÉSZEK BUDAPESTEN,

AVAGY HOGYAN LEHETETT LAKÁSHOZ JUTNI A KÁDÁR-RENDSZER ALATT

Horváth Sándor (2012) *Két emelet boldogság – Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*.

Budapest: Napvilág.

A Rákosi-korszak mellett a Kádár-kor is fokozatosan a társadalomtörténések homlokterébe került az utóbbi években. A *Két emelet boldogság – Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban* kitűnő példa arra, hogy korábban csak gazdaságtörténeti keretben vizsgált témákat is lehet társadalomtörténeti megközelítésbe helyezni, és akár a széles olvasóközönség elé tárni.

A szerző korábbi nagy sikerű könyvével, a *Kádár gyermekeivel* elindított egy olyan címadási tendenciát, amely Ábrahám Ősapához hasonlóan minden kérdést Kádárhoz kapcsolt.² A *Két emelet boldogság* szakít ezzel, és inkább egy, a tárgyalt korszakból vett, a könyv témájába vágó film címét használta fel. Herskó János 1961-es filmvígjátéka üde színfolt volt a sematizmusból kikecmeregni próbáló magyar filmek között.³ A történetben szereplő szocialista lakóház újdonsült lakói számos kérdésben különböznek (szüleikkel vagy gyerekeikkel éltek, féltékenység vagy a megbecsülés hiánya gyötörte őket, és így tovább), ám egy szempontból mindannyian hasonlatosak voltak, mégpedig a biztonságos, saját otthon vágyában. Horváth Sándor figyelemre méltó munkája arra keresi a választ, hogy a film világa helyett a Kádár-kori Budapesten milyen módokon valósul(hat) meg a lakás- és szociálpolitika, miképpen jutottak lakáshoz az emberek.

A könyv széleskörű forrásbázisa alapvetően a Fővárosi Tanács, a budapesti illetőségű pártszervezetek, szakszervezetek és a későbbiekben a Munkaügyi Minisztérium keretében létrejövő Szociálpolitikai Főosztály irataiból állt össze. Illeszkedik a Politikátörténeti Intézet Budapest-történeti Műhelyéből származó korábbi kötetekhez, mint amilyen Sipos András *A jövő Budapestje 1930-1960 – Városfejlesztési programok és rendezési tervek* című műve.⁴ A kutatásvezető, Feitl István 1956 –

¹ ELTE BTK történelem MA Kelet-Európa és Oroszország, ELTE TáTK, Társadalomkutatások Módszertana Tanszék demonstrátor, e-mail cím: busojaras@gmail.com, tamasbezsenyi@gmail.com

² Lásd. Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai* (2010; lásd a *socio.hu* korábbi számában megjelent recenziót: http://www.socio.hu/3pdf/1dupcsik_elegendo.pdf. A szerk.) A könyv egyik fejezetének címe egyébként – Horváth kötetének címéhez hasonlóan – a korszak egy emblematikus dokumentumfilmjéből, a *Vészcsengőből* (rendező: Gárdos Péter, 1980) vett idézet, amelyben az egyik interjúalany József Attila *Flóra csináljunk gyereket* versét parafrázálta: „Gábor, csináljunk gyereket, hadd hányjon cigánykereket!” A megesezt lánytól az egyedülálló anyáig – a lányanyák megítélésének változása a szocialista időszakban.

³ Emlékeztet, hogy Almási Miklós a *Megszállottak* című film kapcsán 1962-ben a „Hol van az a bizonyos sorompó?” (*Filmvilág*, 1962. 21. szám 1-3. o.) címmel esszét szentelt a kérdésnek. Azt fájjalta, hogy a filmen kívül minden más művészeti ág már sokkal inkább a valóság őszintébb megragadására törekszik.

⁴ Lásd Kocsis János Balázs recenzióját a *socio.hu* ezen számában (a szerk.).

Mikrotörténetek című kötetéhez hasonlóan Horváth is gyakran él az olvasó figyelmének megragadása érdekében kisebb jelentőségű, ám személyes hangvétellű példákkal, mint például a lakbérsztrájkok. Horváth azonban – Feitltől eltérően – gyakorta hoz filmes példákat, amelyek jellemző korszépek gyanánt színesítik az elemző részeket.

A kötet négyes tagolása célszerű, minthogy az első fejezetben⁵ végigköveti a szociálpolitika fogalmának a Rákosi-korszakbeli teljes mellőzöttségét követően a Kádár-korszakban feltűnő, és az idő előrehaladtával egyre inkább erőre kapó jelentésváltozásait. Bár a kötet bevezetőjében a szerző a társadalombiztosítást tágabb értelemben a társadalmi integráció történeteként is próbálja értelmezni a mű egyértelmű nívója mégsem ez, hanem az, hogy a rászorultak és a biztosítottak között megoszló állami szubvenció vizsgálatokor megállapítja: a rászorultsági elv csupán retorikailag arat diadalt a lakáspolitika kézzelfogható eredményeit élvező biztosítottakkal szemben.

A második fejezetben a szociálpolitikának a Kádár-korban leginkább értelmezhető formájával, a lakáspolitikával, a lakáselosztással foglalkozik. Itt a korszak három emblematikus mozgóképes alkotásával vezeti be az olvasót az állami bérlakások világába (*Két emelet boldogság*), majd az említett film bemutatásakor már megjelenő lakásszövetkezetek (*Panelkapcsolat*) révén végigköveti a szerző, hogy a tanácsi bérlakások miként váltak „a hatvanas évek blokkosított, belváros közeli, jobb minőségű lakótelepi lakásai” (109.) helyett „többnyire külvárosi, házgyári lakótelepek leggyakrabban kétszobás hajlékaivá” (109.). A korszak végéhez érve az öröklakás és lakásprivatizáció kérdését a *Szomszédok* című teleregényből kibontva láttatja, hogy a nyolcvanas években a második gazdaságban és a GMK-kban (gazdasági munkaközösség) végzett munka járult hozzá leginkább a lakásszerzés sikeréhez. Horváth elemzésében kiemeli, hogy az 1982-es lakásreform nem csökkentette, sokkal inkább növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, hiszen aki „lemaradt a szövetkezeti vagy állami lakásokról, azok zöme kénytelen volt»öröklakását« megvásárolni”, ráadásul „szociálpolitikai kedvezményt is csak azok a családok tudtak felvenni (mint Vágásiék⁶), akik le tudták tenni a lakás megvételéhez szükséges kezdő összeget” (123.).

A *Szomszédok* több évig tartó sikere miatt megöregedő szereplők miatt is logikusnak tűnik, hogy a harmadik fejezetben a társadalombiztosítás kiterjesztéséről, a nyugdíjazásról, és a családi pótlék mellett a különböző anyasági juttatásokról (GYES, GYED) van szó. A nyugdíjasok ellátásában megmutatkozó különbségtevések, többek között a rászoruló köre más megítélés alá került az 1970-1980-as évek végére. A magányosnak tekintett időseket intézményi ápolás és kezelés helyett egyre inkább alternatív módokon, főként házi gondozásban kívánták elhelyezni egyfelől költséghatékonyság (jóval olcsóbb az ilyen típusú ápolás), másfelől az intézményekben tapasztalható elszigetelődés, magas öngyilkossági arányok okán.

A kötet zárófejezete az előző fejezetek lehetőségekkel rendelkező szereplőihöz képest Budapest alsó rétegeivel, a szociális otthonok és munkásszállók nehéz sorsú lakóival ismerteti meg. Horváth Schiffer Pál *Cséplő Gyuri* című dokumentumfilmje segítségével is a hajléktalansággal köti össze a témát. Bemutatja, hogy a tartósan állandó lakhely nélkül élő és dolgozó embereket a segítségükre hivatott hatóság, a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Állandó Bizottsága stigmatizálja, ezzel is alátámasztva az érdeklükben végzett munka feleslegességét.

⁵ Az első fejezet címadása (*A látogató*) bravúros, hiszen az összegzésben a Konrád György azonos című, a korszakban nagysikerű regényéből vett rendkívül szemléletes idézet visszautal a könyv elejére.

⁶ A *Szomszédok* című teleregény egyik házaspárt alakító szereplői, akik a törlesztőrészlet mellett gyermeket is vállalnak új lakásukért.

Az összegzésben a budapesti adatok elemző egybevetésén túl a szerző figyelmet fordít a megyei számokkal való összehasonlításra is, amelyekből kiderül, hogy a vízfejű főváros egyrésztől egyáltalán nem dicsekedhet kiemelkedő hellyel például az idős otthonok férőhelyszámaiban. Másrésztől Horváth szerint ezt ellensúlyozza a fővárosi kórházak száma, minthogy ezek az intézmények „a kórházi ápolási idő korlátozásának feloldása” (247.) és a magasabb ágyszám miatt kivették a részüket az idősek ápolásából. A magyarázat azonban feltételesen sem foglalkozik a vidékről kórházi ápolás céljából felhozott betegekkel, illetve a vidéki otthonokba kiköltöztetett egykori fővárosi nyugdíjasokkal. Magyarázatában, anélkül, hogy tanácsi, vagy költségvetési iratokkal igazolná, fenntartja azt a közismert toposzt, hogy bizonyos budapesti kórházakat (például Bajcsy-Zsilinszky Kórház) elfekvőként használtak, kórházi ápolás címén valójában öregségi ellátást végeztek. A kötet egyrésztől-másrésztől végkövetkeztetése is kétséges, mely szerint a Kádár-rendszer nem erősítette, hanem gyengítette a társadalmi integrációt, ám saját alkalmazotti rétegét előnyös pozícióhoz juttatva növelte társadalmi legitimitációját. Érveléséből csak a második gazdaság hatását hagyja ki, noha az a lakáspolitikáé kapcsán igencsak fontosnak mutatkozott.

Horváth fent említett konklúziói arra engednek következtetni, hogy a szerző a kötet alaposan kitalált szerkezetét kissé gyorsan töltötte fel tartalommal, ezért nem maradt idő az elemzési szempontok egységesítésére, illetve a másodlagos, sokszor inkább közvetetten jelentkező következmények számbavételére. A romák lakásproblémáival kapcsolatos iratok esetében megelégszik a Fővárosi Tanács VB vitájának idézésével, melyben a tagok deviánsnak címeztek olyan „kiskapu” használókat, akik az idézett személy szerint csak cigányok lehettek (101.). Nem nézi meg átfogóan a romákhoz kapcsolódó, ehhez hasonló források tartalmát, megközelítését, illetve a téma szekunder irodalmát. Az élmunkások lakbésztrájkját korábbi lakóhelyük még megfizethető körülményeivel magyarázza, de egy szó sem esik ennek a századelőre visszanyúló „hagyományáról”, habár akkoriban is az élmunkásokhoz hasonlóan deprivált környezetből származó emberekről volt szó (Sipos 1996:224-238.).

További nehézség, hogy az adatok rettentő halmazával az olvasónak a szövegben kell megküzdenie, nem kapunk ugyanis rendszerező táblázatokat vagy grafikonokat, amelyek biztosabb eligazodást jelentenének a megállapítások olvasásakor. Az sem teljesen világos, hogy pontosan kinek szánták a művet, ugyanis a laikus érdeklődők vagy egyetemi hallgatók számára meglepően kevés fogalom kerül tisztázásra, míg szaktudományos műhöz képest viszonylag kevés elméleti-módszertani szöveg hely található benne, és azok is inkább a lábjegyzetekbe vannak száműzve.

Az olvasóbarát írásmód továbbra is Horváth Sándor sajátja, annak ellenére, hogy korábbi műveihez képest sokkal kevesebb a stílári bravúr, és gyakoribb az adatokat, tényeket daráló szürkébb elemzés. Mintha a stílus megteremtését most ráhagyta volna az idézetekre, és annak koncepciózus összeválogatására. A képek a *fortepan.hu* online archívum széles körű képgyűjteményéből származnak. Ez a mára nemcsak művészek és amatőr érdeklődők, hanem társadalomtudósok számára is hasznos portál Szepesy Ákos és Tamási Miklós invenciója. A kezdetben saját, majd más családi és egyéb privát gyűjteményekből létrehozott fotóarchívum ma már több száz művész, fotóriporter által készített sorozatot is tartalmaz. A *fortepan.hu* népszerűségét jelzi, hogy fórumok létrehozásával és egyéb web2-es módszerek segítségével egyre többen próbálják a képeken található személyeket, vagy ha ez nehézkes, akkor a helyszínt beazonosítani.⁷ Mindazonáltal a „jog csak kullog a valóság után”

7 Mindazonáltal a „jog csak kullog a valóság után” elvet támasztja alá, hogy az egész projekt folyamatos jogsértéseken alapszik, hiszen a magyar szabályozás nem ismeri a privát fotó fogalmát, hanem egy Legfelsőbb Bírósági döntés alapján a trafipax és célfotókon kívül minden művészeti alkotásnak minősül. A nem ismert szerzőjű fényképeket is védi az árva jog, tehát megjelentetésükhez komoly bürokratikus procedúrák szükségesek (jelentkezés a Magyar Szabadalmi Hivatalnál, bizonyítékok az alkotó felkutatására tett sikertelen szándékról). Ebből következően jelen körülmények között az egyetlen jogszerű verzió, ha az alkotó Kotnyek László fotóriporterhez hasonlóan lemond

elvet támasztja alá, hogy az egész projekt folyamatos jogsértéseken alapszik, hiszen a magyar szabályozás nem ismeri a privát fotó fogalmát, hanem egy Legfelsőbb Bírósági döntés alapján a trafipax és célfotókon kívül minden művészeti alkotásnak minősül. A nem ismert szerzőjű fényképeket is védi az árva jog, tehát megjelentetésükhez komoly bürokratikus procedúrák szükségesek (jelentkezés a Magyar Szabadalmi Hivatalnál, bizonyítékok az alkotó felkutatására tett sikertelen szándékról). Ebből következően jelen körülmények között az egyetlen jogszerű verzió, ha az alkotó Kotnyek László fotóriporterhez hasonlóan lemond szerzői jogáról. Minden más esetben a *fortepan.hu* kérése, hogy csupán őket nevezzék meg forrásként még felhívás is jogszabály megsértésére.

Az adott korszak mindennapjait kiválóan megjelenítő pillanatfelvételek a jelen kötet fejezetcímeihez illeszkednek ugyan, de az elemzés kritikus élet csorbítja, hogy a *fortepan.hu* vezetője, Tamási Miklós úgy nyilatkozott: „A 60-as, 70-es évek felé közeledve a képek egyre több rettenetet, nyomort örökítettek meg. Ezeket általában kigyomláljuk. Csupán jelezzük. A kifejezetten nyomasztó fotókat – szétesett otthon, szétesett család, szétesett ház, szétesett lakosokkal – nem tesszük közzé. Ez persze része az életünknek, de mivel ez nem közgyűjtemény, megtehetem, hogy nem emlékszem rájuk. Ilyen szempontból honlapunk 70-es 80-as évekhez köthető képei messze állnak a valóságtól. Mindez joggal kifogásolható” (Tamási 2012). Főként akkor, ha a történész a fővárosi szociál- és lakáspolitikai anomáliáinak szentel egy egész monográfiát.

Természetesen a filmes utalások kiválasztása mindig szubjektív értékítéleten alapszik, nem állítható egyértelmű bizonyossággal, mely filmek reprezentálják a kort vagy jellemzik annak egy szeletét. Ennek ellenére, ha már egy Tarr Béla-filmet (*Panelkapcsolat*) választott a szerző, érthetetlennek tűnik a *Családi tűzfészek* kihagyása, ahol valós szereplők imitált, de dokumentarista megközelítésben mutatják be, miként bomlik fel egy házasság a lakásszerzés bonyodalmai közepette. Nem beszélve arról a részről, ahol a fővárosi tanácsi alkalmazott a lakáskiutalási rendszerről értekezik. Másik szembeűnő hiányosság a szintén Tarr Béla által jegyzett *Hotel Magnezit* című kisjátékfilm,⁸ melynek cselekménye szinte egy az egyben az adott fejezet logikai vonalát követi (az egykor megbecsült ember lopás vádjára révén azonnal stigmatizálódik, és utcára kilökött hajléktalaná válik).

A kötetet nyitó Dobozi utcai szálló lakóinak beadványa a Lordok házána (ti. így hívták informálisan ezt az átmeneti szállót) megmaradása érdekében olyan beállításban szerepel a könyvben, mintha csak az 1956-os szabadságharc után elképzelhető érdekvédelem és bátorság próbája lenne. Nem lebecsülve a fent említettek bátorságát, fontos tudni, hogy nem egy példa van a Rákosi-korszakból, ennél kevésbé deprivált, jómódú budai környezetben élők részéről tett panaszra.⁹ További furcsaság Horváth értelmezése, hogy tudniillik azért hívták „*Lordok Házának*” a szállót, „*mert lakói Budapest legszegényebb csavargóit képviselték*” (9.). Aki interjúzott már ipari munkással, annak talán nem meglepő, hogy általában a nagy belmagasságú, illetve nagy területű helyiséget, helyiségeket Lordok Házának szoktak hívni, becézve Lordinak, ahogy a Csepel Autógyár Művelődési Épülete is ugyanezt a ragadványnevet kapta, csak úgy, mint a Dobozi utcától nem messze, a IX. kerületi Haller (akkori Hámán Kató) utcai kocsmát szintén így hívták a Soroksári úti gyárak dolgozói.

szerzői jogáról. Minden más esetben a *fortepan.hu* kérése, hogy csupán őket nevezzék meg forrásként még felhívás is jogszabály megsértésére.

⁸ Elérhető az alábbi linken: <http://www.youtube.com/watch?v=HkErAfGuf50> [letöltve: 2012-08-01].

⁹ Lugosi András, történész-levéltáros a Budapesti Levéltár iratai között található egyik ilyen esetből készített tanulmányt Mi majd jól befütünk nektek, amely a közeljövőben fog megjelenni.

A bevezető impozáns példája ellenére sajnálatos módon egyértelműen nem itt, hanem egy a könyve apropóján készült interjúban magyarázza meg könyvének alcímét: „a »jóléti szocializmus« egyik legnagyobb ellentmondása éppen a szociálpolitika. Klasszikus értelemben ugyanis szociálpolitika alatt a piaci versenyből fakadó vagyoni egyenlőtlenségek tompítását értjük. Ám egy olyan rendszerben, ahol minden az állam atyáskodásán múlik, természetesen nem valósulhatnak meg a piaci verseny feltételei sem. Így aztán bajosan nevezhetünk szociálpolitikának olyan»vívmányokat«, hogy például mindenki elmehetett dolgozni vagy lakáskérvényt adhatott be. Ráadásul nem létezett valódi szociális érdekvédelem”(Horváth 2012). A könyv bevezetőjében a fenti dilemmát leegyszerűsíti azzal, hogy a nyugati jóléti rendszerektől átvett módszerekkel, technikákkal próbálkozott az állam, de nem tér ki a gyökeresen eltérő társadalmi-politikai berendezkedés okozta eltérésekre, pedig a rendszer nyilvánvalóan nem a „a piaci versenyből fakadó vagyoni egyenlőtlenségek tompítását” kívánta elérni.¹⁰ Amennyiben ezt nem vesszük figyelembe, azt mondhatjuk, hogy a nyugati demokráciákban a szociális juttatások a tehetősebb középosztály felé áramoltatása perverz újraelosztást eredményez. Ebben az esetben Horváth már említett Vágási család példája ilyen újraelosztást követ. Noha az egyéneknek a második gazdaságból származó jövedelme nemcsak nem állapítható meg tételesen, de nem is olyan formában volt felhasználható, ahogy egy nyugati demokráciában (értsd: nem kellene fogyasztási vagy tartós fogyasztási eszközökre költenie, hanem tőkésíthetné).

Horváth Stephen Kotkin *uncivil* elméletét veszi alapul ahhoz a tézishez, hogy valójában a privilegizált, állami szférában dolgozó „úgy részesülhetett az állami újraelosztásból, hogy az elosztás mértékét befolyásolni tudta, vagyis érdekérvényesítésre volt képes” (71.). Ennek cáfolata maga a szerző által is oly sokat hangoztatott második gazdaság, amelynek tehető tagjai közvetetten (állami alkalmazottakon keresztül) kifejezetten részesülhettek az állami újraelosztásból. Legalábbis ezt támasztják alá Varga Zsuzsanna kutatásai a melléküzemágak vezetői elleni 1970-es évekbeli perekről, illetve az állami vezetéssel való összefonódásra jó példa a korszakban az országos sajtóban is visszhangot keltett Onódy-ügy (Tischler 2004). Ehhez is kínálkozik egy filmes példa: a *Veri az ördög a feleségét* (1977) című András Ferenc film, ahol egy Balaton-felvidéki vasutas családhoz végül hiába jön vendégségbe a fővárosi, vezető beosztású állami alkalmazott, amit el akarnak vele intéztetni, azt ő még kevésbé tudja megtenni, mint ők maguk.

Bár Horváth Sándor a Kádár-kori Budapest szociálpolitikáját alaposan végigveszi, a második gazdaság hatásának hektikus számításba vétele, a nyugati-demokratikus intézményi módszerekhez való egyértelmű hasonlítás megnehezíti, hogy annál komolyabb konklúzióra jusson, minthogy „a társadalmi egyenlőtlenségek... a rendszer legitimitásának csökkenésével párhuzamosan váltak láthatóbbá” (248-249.). A könyv utolsó mondatának („A szociálpolitika intézményei azonban átalakították a társadalom önképét, az állami juttatásokhoz való viszonytól kezdve egészen az érdekvédelmi lehetőségek alkalmazhatóságáig”) a rendszerváltás utáni közelmúltra vonatkozását a *Magyar Narancsnak* adott interjújában fejtette ki: „A jólét szoros összefüggésben áll a társadalom tagjainak autonómiájával és érdekérvényesítő képességeivel is” (Horváth 2012). Gondolatmenetének optimizmusa arról árulkodik, hogy a könyv mottójaként használt Esterházy idézetet a létező szocializmusra vonatkozó kritikája miatt választhatta, mivel az interjú alapján nem feltétlenül osztja Esterházy Nyugat-Európára vonatkozó

¹⁰ Ebbe az irányba mutató részletesebb kritika: Bartha Eszter: Államszocializmus és szociálpolitika: Adalékok a Kádár-rendszer történetéhez. *Eszmélet* 2012. őszi számában várható megjelenéssel. A Kádár-rendszer társadalompolitikai, különösen szociálpolitikai intézkedései újfajta egyenlőtlenségeket teremtett, amelyen a piaci viszonyok megteremtése Szelényi Iván érvelése szerint 1990-ig még *enyhített* is a redistribúció által újratermelt egyenlőtlenségeken. Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika* (1990).

szkepszisét, mely például *A halacska csodálatos életében* is már megjelenik: *“van a jóléti társadalom fáradtsága és fásultsága, és van a bíróság, a jólét és annak mámore nélkül”* (Esterházy 1991).

HIVATKOZÁSOK

Almási M. (1962) Hol van az a bizonyos sorompó? *Filmvilág* 21. 1-3.

Tóth E. Zs. (2010) *Kádár leányai – Nők a szocialista időkben*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Esterházy P. (1991) *A halacska csodálatos élete*. Budapest: Magvető.

Horváth S. (2012) Járt nekik. Legát Tibor interjúja Horváth Sándorral. *Magyar Narancs* 7. Elérhető: <http://magyarnarancs.hu/belpol/jart-nekik-78767> [letöltve: 2012-08-01]

Sipos A. (1996) *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890-1914*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára Várostörténeti Tanulmányok sorozat.

Szelényi I. (1990) *Új osztály, állam, politika* Budapest: Európa Könyvkiadó.

Tamási M. (2012) Szentpály Miklós interjúja Tamási Miklóssal. Litera.hu. Hozzáférhető: <http://www.litera.hu/hirek/fortepan-szepessy-akos-es-tamasi-miklos-fotoregenye> [Letöltve: 2012-08-12]

Tischler J. (2004) Az Onódy-ügy 1964. *Beszélő*. 2-3. 52-73.

Tóth E. Zs. (2010) *Kádár leányai: nők a szocialista időkben*, Budapest: Nyitott Könyvműhely.

KOVÁCS ÉVA¹

„NEM LEHET AZZAL MEGBARÁTKOZNI, AMIRŐL SZÓ SINCS”

Takács Judit (szerk.) (2011). Homofóbia Magyarországon. Budapest, L'Harmattan.

*„Zita apja nekem nem családom. Zitának családja, de nekem nem.
Az én családom Éva és Zita. De Zitának Éva nem családja – szereti meg minden,
de nem családja. Zita családja én vagyok meg az apja.”*

Különös, de, ahogy a kötet szerkesztői előszavában is olvashatjuk, e kötet az első magyar nyelvű kiadvány a homofóbia tárgykörében. Más *társadalmi* fóbiáinkról és egyéb ilyen-olyan -ellenességeinkről (mint a zsidó-, cigány-, vagy éppen a nőellenességről) könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, mint ahogy az LGBT² közösségek kutatása is jelentős magyar nyelvű tudományos publikációkkal dicsekedhet, a homofóbiáról azonban szinte semmit nem tudunk eddig. Ennek nyilván alapos okai vannak, melyekre a későbbiekben kitérünk. De lássuk előbb, mit is értsünk e szón. Nem azt természetesen, hogy *„az egyéni iszony előidézői itt a homoszexuálisok lennének és nem, mondjuk, a pókok...”*, ahogy Takács Judit az előszóban szellemesen meg is jegyzi, hanem a homoszexualitás kulturális leértékelését. A homofóbia kifejezés használata erre a többségi elutasításra vág vissza, s így a *„a heteroszexista, heteronormatív elnyomással kapcsolatos tudatosság-növelés eszköze”*.

Egy első kötet szükségszerűen merít számos megközelítésmód és diszciplína köréből: a szerzők között egyaránt találunk társadalomtörténészt és antropológust, tanárt és jogászt, pszichológust és szociológust: ezek a nézőpontok pedig nagyban segítik a mind teljesebb tájékozódást a témában. A szöveggyűjtemény bevallott célja, hogy növelje a társadalomban a befogadást és erősítse a homofób társadalmi kirekesztéssel szembeni elutasítást. Tény, hogy a kötet elolvasása után elég riasztó (ön)képünk jön létre a magyar társadalomról – jó gyakorlatról pedig kevesről tudnak a szerzők beszámolni.

Nem csak a szakmai nézőpontok váltakoznak a kötetben, hanem a homofóbia „tettesi” és „áldozati” perspektívái is megjelennek. A tanulmányok egy része azzal foglalkozik, hogy milyen az LGBTQ³ emberek és/vagy közösségeik elfogadottsága (valójában elutasítottsága) a többségi társadalmon belül, legyen szó egyéni attitűdökről, intézményi keretokről vagy jogi védelemről, egy másik része pedig azzal, hogy maguk az LGBTQ emberek és/vagy közösségeik miképp tudnak megbirkózni ezekkel az elutasító, kirekesztő helyzetekkel.

Takács Judit: Homofóbia Magyarországon és Európában c. tanulmányában a kvantitatív társadalomtudományi vizsgálatok eredményei alapján tekinti át a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságának az egyéni attitűdökben megjelenő

¹ MTA TK SZI

² Leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű.

³ A „Q” a „queer” rövidítése.

főbb vonásait Magyarországon és Európában. Jelentős tapasztalatok híján, Magyarországon inkább a szimbolikus és normatív elutasítás formái érhetőek tetten a leszbikus és meleg létezési formákkal kapcsolatban.

A következő tanulmány perspektívát vált, és a Háttér Társaság a Melegekért által az MTA Szociológiai Kutatóintézetével együttműködésben végzett „Az LMBT emberek társadalmi kirekesztettsége 2010” című kutatás eredményeinek segítségével tekinti át az érintett személyek és közösségek helyzetét (Dombos Tamás – Takács Judit – P.Tóth Tamás – Mocsonaki László: Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése). A szintén kvantitatív, nagymintás kutatás azokra a kirekesztő, megkülönböztető tapasztalatokra helyezi a hangsúlyt, mely ezeket az embereket életük során érte és éri mindmáig. A fő tematikus blokkok a következők voltak: szexuális irányultság és nemi identitás megélése; család és barátok; partnerkapcsolat, gyermekvállalás; munkavállalás; iskola; egészségügy; vallás; diszkrimináció és erőszak; civilszervezetek, politika. A kérdőívet mintegy 2000-en töltötték ki. Az egyik legriasztóbb adat, hogy minden negyedik válaszadó megtapasztalta, hogy szexuális irányultsága vagy nemi identitása miatt családja vagy barátai részéről is hátrány érte. Nem kevésbé kellemes a helyzet a munkahelyen sem: a válaszadók 59%-a számolt be arról például, hogy munkahelyi beszélgetések alkalmával eltérő nemű partnert hazudott magának. A társadalmi elutasítás fokát mi sem mutatja fájdalmasabban, mint hogy a megkérdezettek 42%-ának voltak már öngyilkossági gondolatai és közülük 30% meg is kísérelte az öngyilkosságot. Összességében az derül ki ebből a vizsgálatból is, hogy az LMBTQ emberek társadalmi láthatóságának mértéke befolyásolja diszkriminációs tapasztalataik gyakoriságát: minél ügyesebben sikerül rejtőzködniük, annál kevésbé vannak kitéve környezetük megbélyegzésének. Az elutasító társadalmi légkörre utal az az adat is, hogy csupán 5% élt panasszal az őt ért diszkrimináció miatt.

A következő tanulmánnyal még „beljebb” kerülünk a megbélyegzett egyének és közösségek mindennapi életébe. Turai Katalin Ráhel: A biszexualitás, a homofóbia és a bifóbia összefüggései c. írása egy olyan interjú kutatáson alapul, mely azokat a személyeket kereste meg, akik saját bevallásuk szerint vonzódnak mindkét nemhez. A tanulmány nemcsak a biszexualitás kategóriájának sokrétűségére és ellentmondásosságára világít rá, hanem arra is, hogy miképp ismétli meg alkalmasint a biszexuális egyén a környező társadalom előítéleteit saját napi gyakorlataiban. Azt mutatja be, hogy miképp strukturálódhatnak homofób és bifób előítéletek biszexuális élettörténetekben. Ezek az előítéletek (mint minden más előítélet), gyakran kereszteződnek toleranciaelemekkel.

Ezek után – ismét kvalitatív módszerekkel – a múltba és a fikcióba kalandozhatunk: Murai András – Tóth Eszter Zsófia: Női szerelmek a filmvászon a rendszerváltás előtt és után c. tanulmányukban a leszbikus szerelmeket bemutató magyar filmeket és azok befogadástörténetét mutatják be. Szellemes megfigyelés, hogy a Kádár-korszakban a politikai kontroll, míg a rendszerváltás után a társadalmi kirekesztő mechanizmusok cenzúrázzák a filmeket.

Az előzőhöz részben tartalmilag kapcsolódik Borgos Anna és Béres-Deák Rita írása (Diskurzusok a kétanyás családokról: kutatások és közbeszéd, illetve Gyermekvállalás – meleg és leszbikus szemmel), amely két írás a leszbikus családokban felnövekvő gyerekek témáját járja körül. Borgos a jórészt külföldi kutatások következtetéseit és elméleti kritikáit foglalja össze, de utal a magyarországi helyzetre is. A nemzetközi irodalom alapján egyértelmű, hogy a leszbikus családokban nevelkedő gyerekek semmilyen eltérést sem mutatnak a képességek, a személyiségfejlődés vagy a társas kapcsolatok területein a heteroszexuális családokban felnőtt gyerekektől. A kutatásokat mindazonáltal erős kritika érte a vizsgálatok megtervezésének és kérdésfeltevésének „apologetikus”, defenzív, olykor sztereotípiákat erősítő jellege miatt. Béres-Deák a magyarországi helyzetet elemzi, és számos beszélgető-csoporton és 41 interjún keresztül tesz kísérletet a gyerekvállalással kapcsolatos diskurzus rekonstruálására. Ebből kiderül, hogy egyre élénkebb az érdeklődés a téma iránt, viszont a törvényi lehetőségek és a társadalmi

gyakorlat, újabban az Alaptörvény, továbbra is megnehezítik az azonos nemű párok gyermekvállalását. Az LGBT közösségen belüli diskurzusok szintjén melegeknél és leszbikusoknál sok hasonlóságot fedez fel a témával kapcsolatban (vér szerinti gyerek igénye, minimum két szülő mint elvárás stb.), azonban az is látszik, hogy egy meleg férfinak vagy férfitársának sokkal nehezebb szülővé válnia, mint leszbikus társaiknak. Az azonos nemű párok gyermekvállalását illetően Magyarországon a kétanyás családok váltak leginkább láthatóvá és a civilszervezetek kampányai is ezekre összpontosítanak. Nagyon úgy tűnik, hogy Magyarországon a gyermekvállalással kapcsolatos diskurzusok számos esetben megismétlik a heteroszexuális normákat (a gyereknevelés a nő dolga, kétszülős családmódelem stb.).

A következő tanulmányokhoz az átkötést a jogi környezet, helyesen szólva a jogi korlátok és megszorítások jelentik. Uitz Renáta, Polgári Eszter, Balogh Lídia és Pap András László írásai a homofób gyűlöletbeszéd – azaz a kirekesztő diskurzus – elleni jogi fellépés kereteit vizsgálják. Közös nevezőjük, hogy a homofóbiát olyan lealacsonyító és megalázó megnyilvánulásnak tekintik, amely sérti az emberi méltóságot és korlátozza az egyéni szabadságot, s abban is egyetértenek, hogy Magyarországon a homofób viselkedés megtűrt vagy épp elfogadott. Uitz (Emberi jogokon innen – büntetőjogon túl: A homofóbia enyhébb formái elleni fellépés lehetőségeiről) a jogi eszköztár vakfoltjait elemzi érzékenyen (különösen a *cyber-bullying* tárgyában), és arra hívja fel a figyelmet, hogy modern technológiával végzett iskolai homofób megfélemlítés nagymértékben hozzájárulhat az LGBT emberek strukturális elnyomásának újratermeléséhez, s ennek megakadályozására az állam számos eszközzel rendelkezik. Polgári Eszter (A homofób gyűlöletbeszéd elleni jogi fellépés lehetőségei – Az Alkotmánybíróság és a jogalkotó csatája) a gyűlöletbeszéd szabályozását veszi szemügyre. Elemzésében arra a következtetésre jut, hogy a magyar jog nem tehetetlen a gyűlöletbeszéd szemben, a probléma elsősorban a jogalkalmazással és nem a törvényi szabályozással van, és amellet érvel, hogy nem ruházhatjuk át a plurális, toleráns politikai közösség megalkotását a normatív szabályokra. A gyűlölködőt magának a társadalomnak kell kiközösítenie és elszigetelnie. Balogh Lídia és Pap András László (A homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-bűncselekmények előfordulása, valamint a jogi fellépés keretei Magyarországon) a magyar szabályozás történetének bemutatásával folytatják a jogi blokk gondolatmenetét, majd a bűncselekmények hivatalos és nem hivatalos adatait ismertetik. Kimutatják, hogy a hivatalos források elrejtik az LGBT emberek ellen irányuló gyűlölet-bűncselekmények jelentős részét, valószínűsíthetően az ellenséges társadalmi környezet miatt. A civil szervezetekre így jóval hangsúlyosabb szerep hárul, nekik kell kezdeményezniük a gyűlölet-bűncselekmények megelőzésére és leküzdésére irányuló programokat a rendőrök és a jogászok számára is.

A kötet utolsó témaköre az iskola, azaz az a környezet, ahol a társadalmi előítéletek újratermelődnek. Rédei Dorottya („...Én az olyanokat értem meg, akik nem tehetnek róla” Középiskolák heteroszexuális diákok diskurzusai a melegség kialakulásáról) egy budapesti szakközépiskola magukat heteroszexuálisként azonosító diákjainak attitűdjeit vizsgálta a homoszexualitással kapcsolatban csoportos interjúk segítségével. Fő kérdése az volt, hogy mivel magyarázzák a diákok a melegség „okát”. A vizsgálatból kiderül, hogy a diákok merev bináris kategóriákban gondolkodnak a nemekről és a szexualitásról, a melegséget a „normálistól” való elhajlásnak tekintik, amit valami okoz. A fiúk általában veleszületett vagy kisgyermekkorban kialakuló rendellenességként tekintettek a melegségre, és elutasították, míg a lányok inkább a melegség érzelmi oldalát hangsúlyozták és szocializációs vagy nevelési okokkal magyarázták, illetve a másik nemmel átélt rossz élményeknek, párkapcsolati és nemi erőszak következményének tudták be a homoszexualitást. Takács István Károly (A homofóbia nyomai a magyar közoktatásban – Egy szegedi vizsgálat tanulságai) szegedi fiatalok körében végzett vizsgálatokat. Eredményei jelentősen eltérnek Rédeiétől: ő azt mutatja ki, hogy a fiatalok toleránsak a homoszexuálisokkal szemben (bár a fiúk itt is kevésbé azok, mint a lányok, illetve a szakközépiskolások kevésbé, mint a gimnazisták). A tanulmány részét képező tanterv- és

tankönyvvizsgálat kimutatja, hogy hogyan termelik ezek újra a homoszexualitással kapcsolatos sztereotípiákat. Lányi Katalin (Homofóbia főiskolások körében és egy előítéletesség-csökkentő program hatásai) az eggyel idősebb korosztályt célozta meg kutatásában, mely egy előítéletesség-csökkentő programot is tartalmazott. (A *Melegség és megismerés* program során a diákok meleg személyes történeteivel ismerkednek meg.) Mészáros György (Tanári szerepvállalás a homofóbia elleni küzdelemben: pedagógushallgatók és LGBT emberek értelmezései) az interpretatív kritikai tartalomelemzés módszerével vizsgálta meg 11 fókuszcsoporthoz tartozó interjút. A résztvevők magukat heteroszexuálisnak valló tanár és pedagógia szakos hallgatók voltak, és magukat nem aktivista LGBT embernek valló személyek, köztük egy meleg tanárból, két leszbikus nőből, egy meleg férfiből, egy transzneműből és két vallásos melegből álló csoport. A tartalomelemzés kimutatta, hogy bizonyos reflektálatlan heteronormatív megközelítések a homofóbia elleni iskolai küzdelem hátráltató tényezőivé válhatnak. A szerző komoly ajánlásokat is megfogalmazott arra nézvést, hogy miképp kellene a tanárképzésben e heteronormatív megközelítéseket meghaladni.

Összességében a kötet több, mint egy szöveggyűjtemény, mert a jó szerkesztői munkának és a láthatóan évtizedes közös munkálkodásnak köszönhetően, amint utaltam is rá, az egyes tanulmányok között belső logikai, megközelítésbeli, vagy éppen a diskurzus sűrűsödését kimutató kapcsolat fedezhető fel. Külön érdeme, hogy nem hajszolja túl sem a kritikai megközelítésmódokat, sem a *policy*-ajánlás szerű következtetéseket, így reményeink szerint azokból az olvasókból sem vált ki idegenkedést, akik a homofóbia bizonyos vonásait magukon hordozzák. Hiszen a mottóban olvasható szomorú logikai feladványt nem csak az LGBTQ személyeket és közösségeket kutatók és az azok elismeréséért küzdő aktivisták kell, hogy megoldják.

KI MONDTA, HOGY NINCS INTUITÍV TÁRSADALOMTUDOMÁNY?

Szalai Erzsébet (2012) *Globális válság, magyar válság, alternatívák*. Budapest: L'Harmattan.

Szalai Erzsébet utóbbi évtizedet átfogó munkásságának tökéletes tükörképét veheti kezébe az olvasó, ha belelapoz a *Globális válság, magyar válság, alternatívák* című kötetbe. A szerző munkásságára és korábban megjelent monografikus műveire egyébként is jellemző egységes világkép természetesen átsüt a kötetben publikált tanulmány, esszé és interjú-töredékeken is. Ennél azonban sokkal több.

A kortárs hazai társadalomtudomány kevés olyan szerzőt ismer, aki ilyen intellektuális bátorsággal és szakmai felkészültséggel mer átfogó megközelítésekhez nyúlni, azokat egységes keretrendszerbe ágyazva alkalmazni. Mostanság nem szeretünk, nem merünk bonyolult és nagy dolgok magyarázatával foglalkozni, így a 21. század szociológiája szétagródott, diffúz és sokszor mintha elefántcsonttoronyból szemlélné a hétköznapokat.² Szalainak a kötetben megtalálható valóság-elemzése, valóság-értelmezése és azok magyarázatai pontosan e folyamatokkal mennek szembe. Hozzá mer nyúlni és magyarázni képes olyan összetett és nehezen érthető, ám teljességgel releváns folyamatokat, mint például a rendszerváltásra és az azt levezénylő elitre vonatkozó teóriája, illetve a kialakult sajátosan félperiférikus újkapitalizmus fogalma. Hasonlóképpen pontos és lényegi a létezett szocializmus vállalati viszonyainak leírása, vagy éppen az újkapitalizmus kizsákmányolási formáira alkotott felfogása.

A megrögzött teoretikusoknak talán túl empirikus és zavarba ejtően nagy adathalmazt megmozgató elemzési módszertana ugyanakkor zavart kelthet a valóságot képletekkel és adatokkal leírhatónak és interpretálhatónak gondoló ortodox empiristák körében is. Szalai tehát módszertani értelemben tökéletesen centrista megközelítésű: intuitív módon képes ötvözni az elméletet és az empiriát. És talán ez igazi művészete szociológiájának. Ezért érdekes, releváns és tudományosan értékes mindaz, amit ír. És azt hiszem, ezért szerethető.

Munkássága nem értékesleges, sőt mindig is nagyon ügyelt rá, hogy saját értéktételezéseit minden lehetséges fórumon leszögezze. Mindazonáltal sokak számára visszatetszést kelthet egyértelmű elköteleződése, erős ideologizáltsága, és ha valaki nem ért egyet közéleti szerepvállalásával (annak irányultságával vagy intenzitásával stb.), akkor az munkásságának megítélését is torzíthatja. A valós értékválasztásait maszkírozni és kontrollálni próbáló társadalomtudóstól nagyon távol áll ez a szerepfelfogás,

¹ PHD hallgató, ELTE Társadalom Tudományi Kar, Interdiszciplináris program

² Vö. a hazai 2006-ban indult ún. *integritás vitával*, illetve a külföldi szakirodalomból Peter Berger 2002-es *Whatever happened to Sociology* írásával, továbbá Michael Burawoy *Közérdekű szociológiát!* címmel 2006-ban publikált kiáltványával.

mely sokkal inkább a „közéleti értelmiség”, vagy másképpen a „szabadon lebegő értelmiség” jelzőkkel írható le, és amelyet Szalai Erzsébet a kezdetektől konzekvensen ugyanakkor rendkívül színesen képvisel.

A 2000-es évek elejétől napjainkig tartó időszak elemzését korábbi írásain keresztül³ bemutató kötet a legmerészebb egyszersmind a legkockázatosabb próbálkozások egyike, amire társadalomkutató és társadalom teoretikus vállalkozhat, hogy ti. vállalja a nyilvános szembesítést saját korábbi gondolataival, elképzeléseivel. Szalai vállalta ezt a megmérettetést és talán túlzás nélkül állítható, hogy helyzetelemzései, tényfeltárásai és elméletei éppen olyan plauzibilisek a jelenből nézve, mint ahogyan akkor tűntek.

Elméletei és magyarázatai közül megítélésem szerint a legkevésbé a politikai szélsőségek megerősödését és azok előretörését felfestő jóslat állja meg a helyét. Szalai szerint a válság mélyülése, a társadalmon belüli (osztály)konfliktusok éleződése, illetve az ezekre adott adekvát válaszok megszületésének hiánya minden esetben a kollektív bűnbakképzésen keresztül szükségszerűen a politikai radikalizálódáshoz vezet. Megítélésem szerint azonban a politikai szélsőségek megjelenése manapság nem mutat ennyire egyértelmű ok-okozati viszonyt ezekkel az egyébként nyilván meghatározó tényezőkkel.⁴ A társadalmi elégedetlenség, a mentális diszkomfort vagy a bűnbakképzés jelenségei ugyanis nem szükségszerűen vezetnek politikai/társadalmi cselekvéshez, ehhez nagymértékben szükség van a tömegpártok taktikai manővereire, cinikus hallgatásukra, burkolt támogatásukra vagy éppen verbális handabandázásukra. Még erősebben fogalmazva a politikai szélsőségek megjelenése nagyobbrészt a politikai erőterben zajló játszómázások eredménye, mely persze sok esetben elszabadulva „szülő atyáitól”, önálló életre kelve túlnőhet az alkotók elképzelésein.

A kötetben olvasható tanulmányok és esszék olyan tabunak tekintett és a társadalomtudományos vizsgálódás tárgyai közül száműzött témákhoz nyúlnak hozzá, mint a nemzetközi és a hazai munkásság helyzete, vagy az újkapitalizmus viszonyai között megjelenő kizsákmányolás. Szalai Erzsébet írásaiban nem kerüli meg a globalizáció által partvonalra sodort nemzeti társadalom és nemzeti gazdaság problematikáját sem. De ugyanilyen kíméletlenséggel teszi mérlegre a rendszerváltás elmúlt húsz évét, benne a baloldali és a liberális értelmiség szerepének revíziójával. Jelen recenzió három kiragadott kérdésre fókuszálva igyekszik bemutatni a kötet tartalmát: a válságba került újkapitalizmust, a munkásság osztályproblémáját és a kialakuló világtársadalom kérdéskörét járnám körül.

A VÁLSÁG ÚJKAPITALIZMUSA

A mainstream értelmiség (posztmodern baloldal, liberális értelmiség) figyelme alapvetően és domináns módon egyes hátrányos helyzetű, marginalizált kisebbségi csoportokra (feketék, romák, muszlim nők jogai stb.) koncentrálódik és olyan, a rendszer egészét érintő, holisztikus megközelítést igénylő problémákra, mint a kapitalizmus válsága nem koncentrálna – állítja több formában is a szerző. Holott a modern kapitalizmus rendszerszintű problémáira rávilágító válság megmutatta, hogy a bizalmi és hitelválságnak indult jelenség egyre inkább gazdasági válsággá, sőt újabban szociális természetű válsággá nőtte ki magát. Olyan gazdaságot építettünk ki, ahol rengeteg ember válik „feleslegessé”, akinek az eltartásához szükséges forrásokat – létező

³ Itt elsősorban a szerző Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban (2001), illetve az Újkapitalizmus és ami utána jöhet (2006) c. munkáira gondolok.

⁴ Időbeli együttjárást, vagy együttes előfordulást azonban igen, de az ok-okozatisággal ez nem keverendő össze.

allokációs rendszer mentén – nem tudják kitermelni az aktívak. A szerző Habermast idézve a strukturális válságból a krízisbe tartó átmenettel írja le a jelen folyamatait, melyben már egyre szélesebb rétegek számára válik érzékelhető és mindennapi valósággá – elsősorban egzisztenciális oldalról kiindulva – a rendszer belső működésének alapproblémája. Ez az a válság, amit Szalai az újkapitalizmus belső, kvázi immanens rendszerválságának nevez, melyben a tőke egyre inkább felzabálja önnön feltételeit, ti. az újratermeléséhez szükséges minimális humán és ökológiai erőforrásokat is. Másik oldalról – írja Marx nyomán – a jelen válság egyszermind túltermelési (kapacitásfelesleg) válság is melyet a „pénzügyi luftballonok” kipukkadása tett nyilvánvalóvá. A globális túltermelést hosszú időn keresztül képes volt ellensúlyozni a centrum országok (elsősorban az USA) túlfogyasztása, melyhez a szükséges pénzügyi légvárakat a nemzetközi befektetési bankházak és különösen a hitelminősítő szervezetek közösen építették fel. Az újkapitalizmus intézményesülésének és gyors válságba kerülésének hazai története felgyorsítva és még kiélezettebben tartalmazza mindazt, amit Nyugat-Európa a '70-es évektől jóval finomabban és sokkal nagyobb átmenetekkel élt át. Az uralkodó neoliberális doktrína, melyet a minimális és nem beavatkozó állam hite mellett a piac láthatatlan kezének működésébe vetett bizalom mozgatott, hosszú időn keresztül uralta a mainstream közbeszédet. A regnáló neoliberális gazdasági elit a rendszer kisebb működési anomáliáit hosszú időn keresztül szépségtapaszokkal igyekezett elfedni, ezzel is a kapitalizmus valódi alternatívánélküliségét sugalmazva. Ezen álcázási kísérletek logikái alapja azonos: „a rendszer (az elv) önmagában jó, csak a megvalósítás során hullott kisebb-nagyobb porszem a gépezetbe”, tehát előre tovább a helyes úton. A recept valamint a nemzetközi superstruktúra és annak rezidens helytartói által előírt terápia országról országra nézve kísértetiesen hasonló. A globális pénztőke megregulázásán egyre kevesebb sikerrel fáradozó nemzetállam és a világtársadalom kialakulását leginkább akadályozó, nem kívánatos minősített nemzet eliminálása egyre nyilvánvalóbb céllá válik. A nemzetközi tőke és a nemzetközi pénzügyi superstruktúra, mely egyszerre képes a pénz árát jelentő kamatszintek és sokszor a nemzeti bankokon keresztül a devizák értékének befolyásolására, kettős csapdába kerítette a nemzetállamokat. Egyfelől kiszolgáltatottakká váltak, mivel a politikai stabilitás zálogát jelentő túlfogyasztását biztosító hitelek (a megengedhetőhöz képest túlzó szociális, jóléti és fejlesztési forrásokat) e hitelezőktől veszik fel, ők pedig a csapdahelyzetet kihasználva a túlhitelezés egy pontján benyújtják számláikat az addigra erősen eladósodott országoknak. A számlán az áll, hogy mivel már annyira eladósodtál, hogy a nemzetközi szintéren negatív besorolást kapsz, és a globális kockázati étvágy amúgy is megcsappant, így már csak hozzám fordulhatsz újabb hitelekért, melyekért cserébe már nem csak kamatot fogunk kérni, hanem a nemzetállami működés kereteibe való aktív beleszólást is. Másfelől tehát, a kedvezőtlenebb feltételű hitelek kiváltásához ugyanez a superstruktúra készíti el az újabb „megmentő hitelek” forrásköltségeinek beárzását és ezen csoportok fogalmazzák meg a pénzért cserébe kért politikai-hatalmi beleszólás igényét. A megoldási javaslatok, a „megszorító intézkedések” az állam leépítését, a belső piacok védelmét célzó nemzetállami szabályozók gyors lebontását, a felgyorsított privatizációt, az állam szociális és jóléti kiadásainak, különösen az oktatás és a kutatás-fejlesztés kiadásainak radikális megnyirbálását célozzák. Fontos azonban, hogy míg a centrum országaiban a válság kezelésének fő eszköze a kereslet oldali élénkítés, addig a periférián és a fél-periférián (és Szalai természetesen Magyarországot ide sorolja) sokkal inkább a fiskális megszorítások szerepelnek.⁵ A hazai viszonyok esetében e folyamatok a rendszerváltást követően több ciklusban is vissza-visszatérnek (pl. Bokros csomag, Gyurcsány megszorító intézkedései, Bajnai válságkezelése, Orbán 'nem-megszorító' intézkedései), úgyhogy Szalai jellemzésében az azokban

⁵ Az igazsághoz azonban hozzá tartozik az is, hogy a konszolidáltabb államháztartást működtető, így a külső hatásoknak kevésbé kitett – jellemzően egyébként inkább centrum – államok esetében az államháztartás hiányának finanszírozását biztosító kötvénypiac kiszáradása méretében és intenzitásában messze elmaradt a kiszolgáltatottabb perifériáktól.

résztevők bár hamis tudatuk szerint minden esetben a nemzet felemelkedésének érdekében tesznek mindent, valójában – talán akarataikon kívül – a nemzetközi pénzügyi szuperstruktúra vazallusaiként viselkednek.

AZ OSZTÁLY NÉLKÜLI TÁRSADALMI OSZTÁLY

A kortárs szociológia – egyes megközelítések szerint – elvesztette kapcsolatát a valósággal és a társadalom többsége számára egyre inkább marginális, lényegtelen, olykor egészen extrém élethelyzetekkel foglalkozik. Ennek oka általában kettős: az átfogó és nagy dolgokról a „nagyok” már mindent leírtak, másfelől viszont a társadalmi valóság oly mértékben differenciálódott, hogy most már tudományosan releváns dolgot állítani kizárólag aldiszciplínák alterületeinek alterületeiről merünk. Mindez nagyban hozzájárul a társadalomtudományok partikulárisává és a tágabb közönség számára érdektelenné válásához. Vélhetően a fentebbi okok is magyarázzák a munkásság kutatásának teljes háttérbe szorulását.⁶ Hajléktalanokkal, milliárdosokkal és urbánus kamionsofőrökkel trendi dolog foglalkozni, de olyan nagyobb, heterogénebb társadalmi csoportokkal, mint a munkásság, már kevésbé.

Szalai Erzsébet azonban régebb óta és konzekvensen követi nyomon a munkásság társadalmi helyzetét. Álláspontja szerint a munkásosztály – a klasszikus marxi teória alapján – az osztályok egymás közötti küzdelme során alakul ki, nyeri el identitását. Ebben az értelemben a munkásosztály utoljára 1956-ban volt képes egységes fellépésre és érdekeinek artikulálására, azóta folyamatos atomizáció és szétDarabolódás zajlik. Nyilván a létező kapitalizmus apriori érdeke a munkás önszerveződés elfojtása, így bárminemű kollektív érdekképviselet szigorú korlátozása. A szerző legfőbb állítása, hogy míg a szocializmusban e réteg relatív autonómiát kapott és a számára juttatott javakból a fogyasztáson keresztül belefért a „legvidámabb barakkba”, addig napjainkra az újkapitalizmus totális kizsákmányolásának köszönhetően már gyakorlatilag a saját munkaerejének újratermelési költségeit sem kapja meg munkájának ellenértékéért. Szalai gondolatmenetét folytatva azonban a legnagyobb pusztítás az osztálylét szerveződés igényének kiölése, mely hosszú időre garantálja a „munkabékét”.

ÚTBAN A VILÁGTÁRSADALOM FELÉ?

A pénzügyi folyamatok globalizálódásával természetesen a válság és a válság kezelése is globalizálódni kényszerült. De vajon képes-e ezt a sebességet követni a kultúra és a társadalom globalizálódása, másképpen kialakul-e, kialakulhat-e a világtársadalom? A helyzet átmenetiségét jellemzi, hogy a szerző szerint a nemzetállami keretek már szétbomlottak, ezzel együtt a nemzeti társadalmak is kezdenek felbomlani, anélkül hogy helyettük kialakult volna valami más. A globális társadalom csak bizonyos szegmentumokban, és szigorúan témák mentén alakul ki (pl.: személyek szabad mozgása azoknak, akik utazgatnak, tőke szabad áramlása azoknak, akiknek van tőkájük, kommunikáció azoknak, akik képesek élni vele stb.), ám ezek életképessége jelenleg még messze nem becsülhető. Szalai álláspontja szerint az egyéni életutak – legalábbis részben – ugyan valóban globalizálódtak, a többség számára a globalizáció vívmányai (korlátlan és szabad utazás, szabad kereskedelem, gondolatok és szolgáltatások határok nélküli áramlása, nyitott kommunikáció) többségében csak elvi szinten léteznek, valódi hozzáféréssel a

⁶ Üdítő kivétel Bartha Eszternek a 2011-ben megjelent *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon* című kötete.

legtöbb jószághoz csak közvetett módon, a médiumokon keresztül férünk. Ugyanakkor, teszi hozzá a szerző, kétségtelen tény, hogy a világ különböző pontjain sok esetben képesek emberek azonos civil célokért összefogni és kvázi „világtársadalomként” együttműködni. Szalai ide sorolja az ökotudatos mozgalmak és a globalizációkritikai mozgalmak nemzetközivé válását, melyeknek, mint írja, az újkapitalizmus méhéből, annak belső feszültségeire adott válaszként kell megszületniük és felnőniük. A világtársadalom kialakulása – és itt a recenzió írója egyetért a szerzővel – azonban jelenleg még utópia, és nehezen elképzelhető, hogy egységes identitásszervező elemként mi lesz az a valami, ami a „nemzet” mint identitásszervező erő helyébe/mellé léphetne. Ami látszik, az inkább még a civilizációk/kultúrák/vallások/nemzetek egyelőre szűnni nem akaró harca és rivalizálása a dominanciáért.

Szalai Erzsébet könyvét mindazoknak ajánlhatjuk, akik a jelen kor összekuszálódott gazdasági és társadalmi viszonyaiban fogódzót keresnek, akik szeretik az olyan kérdéseket, melyekre sokszor csak egy másik kérdés tud választ adni és mindazon társadalomtudós kollégáknak, akik nem riadnak vissza az olykor normatív, konzisztens és átfogó magyarázatoktól.

VÁROSTERVEZŐK, MODERNIZMUS, BUDAPEST

Sipos András (2011) *A jövő Budapestje. Városfejlesztési programok és rendezési tervek*. Budapest: Napvilág.

A kötet címében ígért tartalom első, és talán második pillantásra is zavarba ejtőnek tűnik. Miért a jövő Budapestje egy történelmi tárgyú műben? És ha történelmi tárgyú, akkor mi indokolja a vizsgált időtávot? Mi történt 1930 és 1960 között, ami egybefogja ezt az időszakot? Gondolkodásunk hagyományosan másképp osztja föl az elmúlt időt, valamilyen nagy történelmi eseményt tekintve záró- és kezdőpontnak; míg a vizsgált időszakot éppen középen hasítja ketté a mai korunkban legerősebb korszakhatárnak tekintett második világháború.

Helen Meller Budapesttel is foglalkozó kötetének² hasonlóan furcsának tűnő elemzési periódusa – az 1890 és 1930 közötti évek vizsgálata – visz minket közelebb a válaszhoz. A XIX. század végére mély válságba került városok élhetőbbé tételét és a kudarcot valló városirányítási eszközök megújítását kitűző mozgalmak a modern értelemben vett várostervezés mint szakma és mint diszciplína megjelenéséhez vezettek, s immár a spontánul ható gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok irányításának, terelésének igénye is megjelent. Ekkor a várostervezés a városi élet körülményeinek fokozatos javítását tűzte ki célul, de a nagyobb mérvű társadalomátalakításra irányuló kezdeményezések ekkoriban még a várostervezés perifériáján jelentkeztek.

Az 1930-as évekre a tervezők új nemzedéke immár a modernizmus, az Athéni Charta jegyében meghatározó szerepet igényelt a (város)építészetnek. Mint e kor más műszaki jellegű szakmaiban is, az építészek körében is meghatározó volt a tervezés mindenhatóságába vetett hit, illetve az a megközelítés, hogy a környezet határozza meg a társadalmat és annak működését, amelyből az is következett, hogy – a tudásának és eszközeinek birtokában lévő – építészek a kívánatos jövő felé kell vezetnie a társadalmat. A Sipos András által vizsgált időszak éppen lefedi a modernista építészeti irányzat által dominált időszakot, azaz a kötet tárgya e mozgalomnak – ha lehet így egységesen hívni őket – magyarországi lenyomata.

Másrészt e korszak egységként kezelését a főbb szereplők – elsősorban Harrer Ferenc, Preisich Gábor, Granasztói Pál, Borbíró (Bierbauer) Virgil –, nagyfokú, a mából visszatekintve talán meglepő állandósága is indokolja. Harrer Ferenc például a XX. század elejétől fogva 1969-es haláláig fontos pozíciókat töltött be, a városrendezési programok, tervek egyik meghatározó készítője volt 1930 és 1960 között, mindvégig fontos meghívottként szerepelt különböző döntéshozatali vagy szakmai üléseken. Továbbá a vizsgált korszakot egybefogja az egységes Általános Városrendezési Terv (ÁRT) elkészítése érdekében folytatott, sok kanyarral és ellentmondással jellemezhető, 1930 körül kikristályosodó törekvés, amely aztán az 1960-as ÁRT-ben öltött testet.

A kötetben érezhetően sok év munkája és tapasztalata összegződik. A vizsgálat fókuszában a várostervezők, a városfejlesztési tervek állnak, akik tevékenységét, illetve alakulását a szerző történészhez méltóan nagyon alaposan és

¹ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, GTK Társadalmi és Térbeli Kutatások Központja

² Meller, Helen (2001) *European Cities 1890-1930s. History, Culture and the Built Environment*. Chichester: John Wiley & Sons.

részletekbe menően vizsgálja meg és mutatja be. A szerző számos, a várossal foglalkozó szakértők körében evidenciaként kezelt “tényt” helyretesz, árnyal, kiegészít. A tervek részletes bemutatása, a tervezők céljainak és szempontjainak részletes, elemző leírása főképp a gyakorló várostervezők számára jelent izgalmat, de a társadalomtudományokkal más szempontból foglalkozók is találnak benne izgalmas részeket, újdonságokat.

A szerző csupán ritkán értékeli és elemez, legtöbbször csak fél-fél mondatokban mutatja be álláspontját, értékeli a szereplőket vagy utal motivációjukra; inkább hagyja a forrásokat beszélni. Az építészeknél túl kevés szereplő jelenik meg, leginkább városi, illetve országos politikusok, mint a rendszer külső szereplői, akik szűrőjén keresztül a társadalmi folyamatok, nyomások eljutnak a várostervezőkhöz. A várostervezők fő érintkezési felülete a külső világgal a problémák, amelyeket meg kell oldaniuk, vagy amelyeket meg kívánnak oldani: a kívánatos beépítés jellege, a város terjedése, város határa és kapcsolata az agglomerációjával, közigazgatási beosztása, a közlekedés; amelybe a szakmai meggyőződésükre épülő egységes rendszert kívánnak belevinni és beépíteni. A várostervezők jó része szakmailag igyekezett az akkori külföldi elképzeléseket, módszereket alkalmazni, s ezek gyorsan megjelentek a tervekben is.

A háború utáni átalakulások, azaz a központi irányítás megerősödése látszólag kedvező alkalmat kínált törekvéseik számára, mivel a korábbi időszakban korlátozónak megélt tényezők, mint a fragmentált magántulajdon, a gazdasági és politikai szereplők ellenállása hirtelen eltűnt. Paradox módon azonban lehetőségeik elvi kiteljesedése inkább valódi hatókörük és befolyásuk egyre kisebbre zsugorodásával járt együtt. A jelenséget jól mutatja, hogy a sokadik próbálkozásra a felső vezetéssel elfogadtatott 1960-as ÁRT-t gyakorlatilag titkossá nyilvánították, így valódi hatást csupán erősen korlátozottan tudott kifejteni.

A nagyfokú személyi állandóság ellenére a kötetben bemutatott tervek jelentős változatosságot, 180 fokos kanyarokat, kitérőket mutatnak. Tervek, tervvázlatok ilyen részletességű végigkövetése leginkább a várostervezők számára ad tanulságokat. Mindemellett hasznos lehet a jelen gondjainak körüljárásakor, mivel az akkori terveket vizsgálva kikövetkeztethető, hogy egyes, későbbiekben megvalósult és jelenleg nehezen beazonosítható célú, vagy akár értelmetlennek, károsnak tekintett beavatkozás eredetileg milyen rendszerbe illeszkedett volna. A fővárosi fejlesztések hemzsegnének az olyan példáktól, hogy egy-egy ötlet mintegy “társadalmi tényé” válna kiirathatatlanul megvalósíttatik előbb utóbb, s indokairól-okairól már nem is engedtetik érdemi szakmai vagy közéleti diskurzus (miközben más ötletek pedig eltűnnek), függetlenül attól, hogy eredetileg milyen, azóta már feledésbe merült rendszernek lett volna eleme és milyen akkor fontos, mára háttérbe szorult gondot orvosolt volna, mint például a négyes metró.

A városfejlesztési tervezés kétségtelenül legizgalmasabb időszaka az 1945–1949-es korszak, amikor a fejlesztők úgy érezték, hogy kinyílt számukra a lehetőségek tárháza, és a korábbi korlátok eltűntével a várostervező végre a szakmai meggyőződését követve és tudásának birtokában alakíthatja pozitív irányba a város és társadalma jövőjét. E tervek részben a korábbi időszakban kidolgozott tervek aktualizált változatai, de számos radikálisabb elképzelés is megjelent a város modernizálására, a jelentkező kihívások kezelésére és az új társadalmi rend által igényelt szerep, illetve forma megjelenítésére. Az ötvenes évek elejére a tervezők – mintegy elfeledkezvén a társadalmi és politikai környezettől és igényektől –, olyan szerepet igényeltek maguknak, amelyet a politika nem kívánt megadni, s a nagyívű elképzelések helyett inkább a feszegető társadalmi kérdések gazdaságilag kivitelezhető kezelésének útjait várta el tőlük. E vezetők az utókor által elképzelnél kevesebb hangsúlyt

helyeztek a városfejlesztési ideológiákra, mint a nagyobb társadalmi-gazdasági átalakulás kivitelezésére (államosítás, tévesztés, nehézipar fejlesztése, közigazgatás centralizációja és a tanácsrendszer kiépítése). A városfejlesztők mintha a valós folyamatokból és körülményekből egyre inkább kiszakadva dolgoztak volna nagyívű és komplex városfejlesztési és rendezési terveiken, miközben a város valódi irányítói, azaz a párt vezetői és gazdasági erőcentrumok képviselői egyre kevésbé értették e terveket és ezek elfogadásának fontosságát, illetve egyáltalán nem fogadták el annak rájuk is vonatkozó korlátozásait. A tervezők némileg erősebb pozíciója inkább a kötetben foglalt időszak után, a hatvanas-hetvenes évek időszakában jelenik meg, amikor a gazdaság nagyobb teret enged a városfejlesztésnek, illetve a lakáshelyzet megoldására történő igyekezet jelentős építkezésekben öltött testet. Azonban ez az erősödés is inkább virtuális volt, mint valódi; fontosabb gazdasági és állami érdekcsoportok és szervezetek³ a meglévő szabályozást figyelmen kívül hagyva gyakorlatilag a városfejlesztők által szabályozatlanul, csakis az országos politikára tekintettel tevékenykedhettek.

A város irányítói, főképp a szocialista időszakban, de előtte is, inkább saját elképzeléseik megindoklásához, vagy egyes, szakmai hozzáértést igénylő részletkérdés megoldásához vették igénybe a városfejlesztési szakmát. Utóbbira talán legjobb példa a lakásépítés, illetve talán a közlekedés-szervezés; a lakásépítés esetében a politikai célok, azaz a lakások számának gyors és olcsó növelése állt szemben a tervezők nagyléptékű és ideológiailag vezérelt városátalakító elképzeléseivel, az utóbbi vereségével. Így maradt el a Bazilika környékének reprezentatív térré alakítása, illetve a belváros jelentős részének lebontása és lakóteleppel való beépítése, amely számos más szocialista városban megvalósult. Hasonlóképpen, a nyugat-európaihoz hasonló nagyívű közlekedési fejlesztések, mint a kiterjedt metró- és városi vasúrendszer, elővárosi vasutak hálózata és a mag körüli autópálya-gyűrűk sem, vagy nem úgy valósultak meg, mint ahogy a tervezők elképzelték; ennek inkább egy sokkal gazdaságosabb változata került fokozatosan megvalósításra, amely a belvárosi autópályákat (pl. Rákóczi és Üllői út), illetve a mai csonka villamos- és metróhálózatot hagyta számunkra örökül. A Sipos András által hangsúlyozottan elemzett Nagy-Budapest kérdés kezelésének története az előbbire is jó példát mutat: nagyjából az 1930-as évek második felétől szakmai konszenzus alakult ki az egységesen kezelendő fővárosi térség lehatárolásában (amelyet nagyjából a Fővárosi Közmunkák Tanácsának 1938-ban lehatárolt illetékességi területe jelöl), s ezt minimális változtatással öntötték formába 1950-ben, Budapest új határainak kiterjesztésekor. Ekkor azonban az 1930-as években kidolgozott közigazgatási elképzeléseket, melyek a háború után is a kiterjesztésről szóló szakmai anyagok szerves részeit képezték, mint a szomszédsági egységek és az erőteljesen átrajzolt és megnagyobbított számú kerületek, elvetették, és a nagyfokú centralizáció jegyében azokkal teljesen ellentétes változtatásokat hajtottak végre, megalapozva a mai kerületi rendszert, annak minden bajával és gondjával. Viszont amikor a fejlesztések erősen korlátozott lehetőségeit látva a város vezetése észlelte az ötvenes évek középső harmadában, hogy nem lehetséges az összes fővároshoz csatolt terület városias átalakítása, és ezért egyes, kevésbé fejlett részek lecsatolásának igényével állt elő, gyorsan új város képe bontakozott ki a tervezők munkája nyomán, amelynek megvalósítását a nagyfokú társadalmi ellenállás, és végül az 1956-os forradalom akadályozta meg.

A kötetből végső soron meglehetősen szomorú kép bontakozik ki a városfejlesztési szakmát tekintve, amelynek következtetései nem csupán a városfejlesztők és Budapest történetét tanulmányozók számára tanulságosak.

³ Nagyobb vállalatok, trösztök, befolyásosabb minisztériumok (BM, HM), OTP, stb.

PÓCSIK ANDREA¹

A FILM CIGÁNY TESTE

A MAGYAR FILMTÖRTÉNET ROMAKÉPEI A KORTÁRS KULTÚRAKUTATÁSOK TÜKRÉBEN

C. DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK TÉZISEI²

A DISSZERTÁCIÓ CÉLKITŰZÉSE ÉS A TÉMA KÖRÜLHATÁROLÁSA

„A film cigány teste” c. disszertáció alapvető célja olyan módszertan alkalmazása, amely a magyar film romaképeinek dekonstrukciójára irányuló fontos törekvések melletti, tudományos alapokra helyezett kritikai érvrendszer kidolgozását elengedhetetlen feltételnek tekinti. A választott nézőpont alapja annak felismerése, hogy a társadalmi cselekvésként értelmezett kutatás elvégzése egy többségi, tehát nem cigány származású kutató részéről csak olyan értelmezési keret kijelölésével történhet, amely az önreflexió elemeinek folyamatos és következetes beépítését metanyelvként működteti. A filmtörténeti vizsgálatokban szokatlan eljárást a választott téma és annak politikai jelentése indokolja: a kutató „problématörténete” az ebben rejlő ellentmondás feloldására tett kísérlet.

Mindezen megfontolások alapját a posztkolonialista kritikai elméletrendszer képezi, amely a reprezentációt meghatározó hatalmi politikák dekonstrukciójának egyik pillére. Edward Said a *„Kelettel való foglalkozás”* új módjának fontos eredményeként *„az inherens uralkodó létezési módok tudatos elfelejtését [unlearning]”* vagy egy másik fordításban, *„a velünk született uralkodási vágy kioltását”* jelöli meg (Said 2000:56).

Az elmúlt évtizedek ezen meghatározó szellemi irányzata és újraértelmezései többek között a kritikai fehérségkutatás (*critical whiteness theories*) progresszív elméleteiben, Magyarországon fiatal roma kutatók munkáiban vannak jelen, tehát egy eddig marginális, szokatlan nyelvezettel operál.

A dolgozat újdonsága abban áll, hogy az antropológiai képértelmezésnek nevezett módszer segítségével, a film ontológiai sajátosságait figyelembe véve, de annak használatára összpontosítva vizsgálja meg, hogyan, milyen eszközökkel teszik „láthatatlanná” a vizuális médiumok társadalmunk roma tagjait, miközben a „cigány testet” a legkülönbélebb célokra alkalmazott projekciós felületként kezelik.

¹ PPKE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet,
<http://kommunikacio.btk.ppke.hu/article/showcontent/id/363>. ELTE MMI Film-, Média- és Kultúraelméleti Program,
<http://mmi.elte.hu/phd/a-programol/phd-hallgatok/film-media-es-kulturaelmelet-phd-hallgatok/>

² Doktori disszertáció tézisei. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófiatudományi Doktori Iskola. Vezetője: Prof. Dr. Kelemen János cMHAS., intézetigazgató egyetemi tanár. Film-, Média-, és Kultúraelméleti Program, vezetője: Prof. Dr. György Péter, DSc., egyetemi tanár. Témavezető: Dr. Gelencsér Gábor, PhD, habilitált egyetemi docens. Budapest, 2011.

Mindezekből kiindulva azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a film médiuma a „hatalmi- és vágyhálók szövésének” (a megfigyelői szándéknak) eltakarására folyamatosan törekvő „*elmosódott műfaj*” (Clifford Geertz) (2001:304-323), amelyet azonban a megszokás (az újra és újra kialakított konszenzus) különösen a társadalmi, politikai funkcióval felruházott reprezentációkban még mindig reflektálatlanul valóságreferenciaként közvetít.

A kutatás fő vonala a film történetében létrehozott „cigány konstrukciók” kategorizálása helyett a kutatói/filmkészítői szándék megfigyelésévé és kritikai megközelítésű elemzésévé vált, ezzel pótolván a hasonló témájú vizsgálatokban tapasztalható hiányosságokat. A romák reprezentációjának elemzése elképzelhetetlen a társadalmi viszonyokba való ágyazottság értelmezése nélkül, a sztereotip romaképek különböző alakzatainak tipológiája azonban „eltakarná” a kutatói pozíciót, ezért szükségképpen újratermelné azokat a hatalmi viszonyokat, amelyek létrehozásukban közrejátszottak

Négy egészen eltérő filmtörténeti korszakban (a 20. század eleje, a negyvenes, a hatvanas és a hetvenes évek) vizsgálok meg néhány kiválasztott alkotást, közöttük olyanokat, amelyek a korszak elfogadott diszkurzusait is megjelenítik, illetve olyanokat is, amelyek valamilyen módon igyekeznek meghaladni, esetleg érvényteleníteni azokat. Ehhez természetesen meg kell idéznem a korszakok azon diszkurzív gyakorlatait, amelyekbe beíródott a „cigány másság”. A társadalomtörténeti és a formatörténeti elemzések egymásba szövésével tehát olyan tényezőket igyekszem feltárni, amelyek egyszerre világítják meg a filmtörténet romaképeit, valamint a romakutatás (*Romani studies*) tudományos eredményeit is módosíthatják azáltal, hogy a romák „láthatatlanságának” történetét a látás, megfigyelés médiumának vizsgálatával igazolják. Az utolsó fejezetben kortárs filmpéldák segítségével kutatom, milyen formanyelvi eszközök alkalmasak arra, hogy a nézőt elbizonytalanítsák biztosnak hitt valóságreferenciáit illetően, és ráébresszék, a megfelelő kérdések feltevésének elmulasztásával maga is részt vesz a kulturális különbségek társadalmilag meghatározó jelentéseinek konstruálásában.

Az általam kijelölt problémátörténet tehát annak feltárása, hogy egy adott társadalom- és filmtörténeti korszakban radikálisan újnak és hatását tekintve igencsak erőteljesnek tekinthető stílus vagy bizonyos műfaj megjelenése milyen politikailag determinált diszkurzív formák és funkciók hatására alakult ki. Nem az alkotói eredetiség megkérdőjelezése a célom ezzel, hanem csak annak igazolása, hogy ami a szubjektív szerzői attitűd markáns megnyilatkozásának tűnik, valójában, és mindenekelőtt egy hatalmi eszközzel való élés (esetenként visszaélés) újabb változata. Ennek figyelmen kívül hagyása járhat azzal a következménnyel, hogy egy dokumentumértékű vizuális „nyom” a kulturális emlékezetbe a médium diszkurzív funkcióinak negligálásával épül be.

Az értelmezési keret kijelölésében leginkább olyan multidiszciplináris és interdiszciplináris kutatások (a posztkolonialitás kritikai rendszere, a vizuális antropológia és dokumentumfilm elmélet, kultúrakutatás) eredményeire támaszkodtam, amelyek egyesítik a társadalom-, kép- és médiumelméleti megfontolásokat vagy metszéspontokat hoznak létre a megfogalmazott állítások átfedéseiben.

AZ ALKALMAZOTT MÓDSZER VÁZOLÁSA ÉS A DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE

A magyar filmtörténetnek négy korszakát jelöltem ki olyan mélyfúrás-jellegű elemzésre, amely kiválóan szemlélteti a társadalomtörténetének és a médium formatörténetének egymásra hatását. Ez az erősen szelektív és célirányos megközelítés indokolja, hogy a dolgozat korpuszának felépítése nem tekinthető reprezentatívnak és szisztematikusnak.

Erre utal a dolgozat címében hangsúlyozott kultúrakutatói szemlélet. Igyekszem alkalmazni a kortárs *Kulturwissenschaft*, *cultural studies* azon törekvéseit, amellyel lemondanak az univerzalitás igényéről, és egy olyan paradigma képzését tűztem ki célul, amelyben kitapinthatóvá válnak a nagy diszkurzív mozgásokat éltető hajszalerek, a lokalitás, a mikrotörténetek válnak láthatóvá és elbeszélhetővé. Bár a négy korszak (és majd a később kifejtendő lezárás) kronológiai sorban áll, nem az áll érdeklődésem középpontjában, hogyan jöttek létre, miképp módosultak a cigánykép alakváltozatai a film történetében. Sokkal inkább az, hogy milyen domináns diszkurzív gyakorlatok léteztek egy adott korszakban, és miképp befolyásolták ezeknek a képeknek a formáját. Ily módon a korszakokat egymásra rétegződő felületeknek képzelhetjük, amelyekbe – ahogy szemléletesen az ilyen jellegű kutatásokat nevezik – mélyfúrást végzek.

Még hozzá felülről: erről szól a dolgozat utolsó fejezete. A kortárs mediális környezetünk generálta ugyanis mindazokat a kérdésseltevéseket, amelyek a kutatásra (és a kultúrakutatói módszer megválasztására) ösztönöztek. Az emlékezetkutatásnak, a mikrotörténetnek és a médiaarcheológiának az erőteljes jelenléte a tudományos diskurzuson túl általában a kortárs kultúrában elkerülhetetlenné teszi a jelen értelmezésében az effajta megközelítéseket.

Az újmédiának és a kortárs filmkészítésnek azon jellegzetességei, amelyek feloldják a hagyományos műfaji korlátokat, és a reprezentáció nélkülözhetetlen elemévé teszik a reflexiót, a kulturális terek szerepének (és az azokat kialakító hatalmi politikáknak) a befogadásban való felértékelődése mind olyan tényezők, amelyek kulturális normáink sokféleségét és többretegűségét rendkívüli jelentőséggel ruházzák fel.

Innen nézve a cigánykép vizsgálata nemcsak politikai értelemben fontos. A fikciós és dokumentarista forma keveredése központi kérdéssé vált az antropológiai filmelméletekben is, nem véletlenül. A kérdés iránti fogékonyság tehát annak a diszciplínának a filmkészítéssel való kapcsolatában is megjelent, amelyet már a kezdeti időkben, a modernitás hajnalán is különös kötődés fűzött a vizualitás formáihoz, köztük leginkább a technikai képhez.

Fikció és dokumentum aránya (és a kettő arányában az érvényes forma megtalálása, idézhetnénk Bódy Gábor szavait) (2006:105-106) azért kulcskérdése a cigánykép kutatásának is, mert a modell/motívum problémát takarja (az Arthur C. Danto által használt képelméleti fogalmakat terjesztem ki kutatásomra) (Danto 1997). A filmek nagy többségében ugyanis láthatók a cigány modellek (fikcióként, szerephósként, konstrukcióként) de láthatatlanok maradnak a cigány motívumok, „a megfigyelt életmegnyilvánulások” (dokumentumként). Minden korszak létrehoz olyan diszkurzustípusokat (a film esetében ez lehet formai, műfaji megoldás), amellyel „elmosódottá” teheti önmagát, kitakarhatja a konstruálás módját; s ezeket vizsgálom meg a különböző fejezetekben oly módon, hogy alaposan bejárom a társadalomtörténeti hátteret a cigánysággal kapcsolatos, választott diszkurzív gyakorlatok elemzésével.

Az első történeti fejezetben egy rekonstruált filmhíradó szerepel: *A kóbor cigányok élete – A dánosi rablógyilkosok* (Projectograph, 1908). Születése idején egészen más volt a mozgókép és a valóság kapcsolata, így a filmtípusok meghatározása is (épp ezért érdekes számunkra az adott film). A leírások alapján rekonstruált híradó (véltetőleg etnográf fotókat mintaként használó) életképekből, népszínművek toposzaiból és a gyilkossággal gyanúsított, majd elítélt kóbor cigányok fotójából épült fel. A korszak meghatározó diszkurzív gyakorlatainak és a vizualitáshoz való viszonyának feltárása rendkívül tanulságos összefüggések megmutatását teszi lehetővé, miközben a modernitás időszakában gyökeresen megváltozó hitelesség-fogalmat több nézőpontból kívánja megvilágítani.

A következő fejezetben egy a negyvenes évek elején készült melodramát, Kalmár László *Dankó Pista* c. zenés filmjét elemzem. Itt a műfaj követelményei szerint, a korszak társadalmi elvárásait kiszolgálva formálódik az életrajzi adatok megmásításával a tehetséges cigány muzikus története. A melodráma korszakfüggő műfaji vonásait vizsgálom azon társadalmi gyakorlatokba ágyazva, amelyek a zenész/művész cigány toposzt a társadalmi deklasszáció traumáira vetítve működtetik.

Rendkívül fontosak (hatásuk tekintetében is) a hatvanas és a hetvenes filmjei, egyazon alkotó által készített dokumentum- és játékfilmek kapcsolata. Közülük is külön figyelmet érdemel a modernista törekvéseket megvalósító Sára Sándor munkássága, akinek filmjei a kulturális emlékezetünkben is sajátos szerepet töltenek be. A *Cigányok* (1962) és a *Feldobott kő* (1968) elemzése a harmadik fejezet tárgya. Ez az időszak azonban nemcsak film-, hanem társadalomtörténeti szempontból is fordulópont. A hatalmi politikák intézkedései és az általuk képződő (tudományos, művészi) diszkurzív pozíciók meghatározóak maradnak és napjainkban is éreztetik hatásukat.

A hetvenes évekből – a számos érdekesnek tűnő, dokumentarista eszközökkel forgatott játékfilm közül – Schiffer Pál *Cséplő Gyuri* (1978) c. filmjére esett a választásom. Ennek legfőbb oka a fikciós dokumentarista forma megtalálásának és alakításának jelentősége, valamint az, hogyan viszonyul ez az újfajta megközelítés a szerző korábbi dokumentumfilmjeihez (*Fekete vonat* 1971, *Faluszéli házak* 1972, *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* 1973). A vizsgált korszak társadalmi dinamikájának feltárásánál „a szociológiai gondolkodásnak” a nyilvánosságban betöltött szerepe és hatása áll érdeklődésem középpontjában.

Minden egyes filmalkotás (és a korszak egyéb elemzett diszkurzív gyakorlata) más viszonyba állítja a modellt és a motívumot, és egyáltalán nem, vagy csak elvétve tesz kísérletet a reflexióra, hogy felfedje saját konstrukciós eljárásainak jellegét.

Természetesen a romafilmek ugrásszerű növekedésével, amelyet a rendszerváltás után a játék- és dokumentumfilm készítésben tapasztalhattunk, a konstrukciók nemcsak mennyiségileg szaporodnak, de a rájuk jellemző megközelítések is egyre változatosabbak. *Mintázataik* azonban nem változtak: ha az előző fejezetek mélyfúrásai sikeresek, működnek, könnyen ráismerhetünk akár a századelő, a háború előtti időszak, de talán leggyakrabban a Kádár-korszak diszkurzív gyakorlataira is.

Megszaporodnak viszont az olyan jellegű kísérletek, főleg dokumentum-, elvétve játékfilmes, majd újmédia eljárások, amelyeket az tesz különlegessé, hogy sajátos módon reflektálnak „elmosódottságukra”, tehát valójában társadalmi tettként is értelmezhető fordulatot hajtanak végre azzal, hogy a cigánykép konstruálásának módját is megmutatják: dekonstruálnak. Ezekből válogatom az utolsó elemző fejezet filmpéldáit, hogy megfigyelhessük *egy számomra még nehezen értelmezhető társadalmi környezet diszkurzív gyakorlatainak működése helyett azokat, amelyek ezekre reflektálnak*. A kiragadott példák mozaikszerű szerkezetben helyezkednek el, folyamatelemzésre nem adnak módot. Igyekszem ebben a gondolatmenetben elhelyezni olyan roma filmrendező munkáit, akik biztató jelét mutatják: kezdik megtalálni a témájukat.

Dolgozatomban „a film cigány teste” egyfelől jelenti azt a filmes korpuszt, amelyet a vizsgálati szempontok kijelölnek. Másfelől azonban a testnek arra a kultúrszociológiai, antropológiai értelmezésére utal, amely a fentebb tárgyalt társadalmi, politikai és hatalmi viszonyoknak reprezentációs felülete. Végül, de nem utolsósorban jelzi a filmképnek a korporeális természetéből eredő sajátosságait: utal azokra az érzéki tapasztalatokra, amelyeket a médium közvetít.

Ezen kísérlettel azt a foucault-i gondolatrendszerre épülő felfogást képviselem, amelynek az irányelvei szerint végzett kutatásokban kulcsfontosságúnak tartják, „*hogyan a kulturális/esztétikai gyakorlat elemzése figyelembe vegye a tárgya által elfoglalt tér társadalmi dinamikáját*” (Michael Renov) (2009:49). A textualitásnak ezen újkeletű elméleteiben a kompozíció, a funkció és hatás folyamataira összpontosítanak.

Dolgozatom tehát a felvevőgéppel „kiegészített” megfigyelői tekintetnek a vizsgálata, annak feltárása, hogy adott társadalmi, politikai viszonyok között hogyan íródnak be a kutató/adatközlő, filmkészítő/filmezett közötti találkozások *hatalmi* tényezői a szövegekbe, miképp működik a film médiuma ebben a viszonyrendszerben. Ezen vizsgálatokkal igyekszem olyan dekonstrukciós eljárásokat kidolgozni, amelyek újabb, leginkább empirikus kutatási irányokat jelölnek ki. Feltételezésem szerint ugyanis a (roma)képelemzésekkel párhuzamosan vagy akár azok helyett, a befogadók (vizuálisan „tútelített”) valóságreferenciáinak, a kulturális terek megnövekedett szerepének és a vetítések közösségi formáinak összefüggéseiről végzett kutatások válhatnak egyre inkább szükségessé.

EREDMÉNYEK

1. A dolgozat egyik hozadéka a közelmúltban megjelent, Dupcsik Csaba (2009) szociológus által írt történeti monográfia kiegészítése olyan forrásanyaggal, amely a vizuális reprezentációt meghatározó hatalmi gyakorlatokat tárja fel további kutatások lehetséges kiindulópontjaként.
2. Módszertani szempontból jelentős eredménynek könyvelhetem el a kultúrakutatás mélyfúrás-jellegű vizsgálatainak a mozgóképek elemzésénél való alkalmazhatóságát, amellyel bízom benne, hozzájárulhatok az emlékezetkutatás, médiaarcheológia, kisebbségkutatás és egyéb diszciplínák gazdagításához.
3. A dolgozat lezárásának felvetéseiben igyekeztem a filmtörténeti kutatásokat kiegészítő empirikus (leginkább a szociológiai, antropológiai vizsgálatok, köztük a dinamikus fejlődő közösségtanulmányok) szükségessége mellett meggyőzően érvelni.
4. Megfogalmazhattam olyan képelméleti kérdéseket, amelyek az újmédia korszakában radikálisan megváltozó dokumentum/fikció problémakör értelmezéséhez újabb társadalmi, kulturális sajátosságok megismerésével járulnak hozzá.
5. Végül, de nem utolsósorban, fontosnak tartom a filmes kutatói, diszkurzív hatalmi pozíciónak ha nem is felszámolását, de bizonyos, erősen megkérdőjelezhető vonásainak az önreflexió eszközével való megvilágítását.
6. Mindezen eredmények szintéziseként, az antropológiai képértelmezés széles körben való alkalmazásával létrejöhetnek olyan diszkurzív mezők, amelyeken hatékonyan zajlik majd nemcsak a romakutatás, hanem a romakép-készítés és -bemutatás létező gyakorlatainak dekonstrukciója. Lehetővé válik olyan filmemlékezet formálódása, amelyet nemcsak az újrafelhasználhatóság, hanem a tudatos felejtés követelménye is alakít.

HIVATKOZÁSOK

- Bódy G. (2006) Hol a valóság? A dokumentumfilm metodikai útvonalaihoz (1977). In Zalán Vince (szerk.) *Egybegyűjtött filmművészeti írások*. Budapest: Akadémiai, 105–110.
- Danto, A. C. (1997) Mozgó képek. *Metropolis* ősz. Hozzáférhető: <http://emc.elte.hu/~metropolis/metropolis.html> [letöltve: 2012-09-30]
- Dupcsik Cs. (2009) *A magyarországi cigánység története. Történelem a cigánykutatások tükrében. 1890-2008*. Budapest: Osiris.

- Geertz, C. (2001) *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris.
- Renov, M. (2009) A dokumentumfilm poétikájának megelőlegezése. *Metropolis*, 4. p. 42-65.
- Pócsik A. (2004) A romák ábrázolása a rendszerváltás utáni magyar dokumentumfilmekben *Metropolis*, 2004. tavasz 70-85.
- Pócsik A. (2006) Válogatott cigányképek. Cigányábrázolás a magyar játékfilmekben a hatvanas évektől napjainkig. *Tabula* 2006. 9(2) 241-285.
- Pócsik A. (2007) Közszolgálatosság és diskurzus. Az olaszliszkai tragédia a médiában. *Beszélő*, 12(5), 60-71.
- Pócsik A. (2011) Másodlagos élményeink. In Müllner András (szerk.) *A változás kultúrái. Művészet, média és rendszerváltás*. Budapest: L'Harmattan – ELTE MMI. 93–113.
- Pócsik A. (2009a) Megfigyelés mozgásban. In Kovács É. – Orbán J. – Kasznár V. K. (szerk.) *Látás, tekintet, pillantás*. Budapest-Pécs: Gondolat, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 289-304.
- Pócsik A. (2009b) Az emberhez méltatlan élet kereteiről – “közös indulattal” (A szegénység és a társadalmi távolság ábrázolása a hatvanas-hetvenes évek BBS dokumentumfilmjeiben) In Gelencsér G. (szerk.) *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió ötven éve*. Budapest: Múcsarnok, 287-301.
- Pócsik A. (2010a) “Látom, hogy nézek”. Forgács Péter: Col Tempo c. kiállítása. *Filmkultúra* online. Elérhető: http://www.filmkultura.hu/keptar/tema_reszletek.php?kat_azon=724 [Letöltve: 2012-09-30]
- Pócsik A. (2010) Megfigyelő tekintetek. A magyarországi romák ábrázolása a kortárs antropológiai filmelméletek tükrében In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás – Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Nemzeti Etnikai és Kisebbségkutató Intézet, 407-419.
- Said, W. E. (2000) *Orientalizmus*. Budapest: Európa.

BUDAPEST ÉS AGGLOMERÁCIÓJÁNAK KAPCSOLATA

KIALAKÍTÓ TÉNYEZŐK ÉS TERÜLETI KONFLIKTUSOK²

1. A KITŪZÖTT KUTATÁSI FELADAT

A 20. század a metropoliszok és nagyvárosi terek dominanciájának korszakát hozta magával. Ez abban is megnyilvánul, hogy ezek a gazdasági fejlődés motorjai, egy sikeresen fejlődő térség meghatározó résztvevői (Enyedi 2004, Bordeaux-Lepage 2003, Hegedűs 2008, Szigeti 2003, Somlyódy Pfiel 2008). A fejlődésükkel együtt azonban számos kihívással is szembenéznek a nagyvárosi térségek: elöregedő és változó társadalmi struktúrával, környezeti problémákkal, leromló városrészekkel, az urbanizációs folyamatok változásával, a környékükkel való változó kapcsolatukkal és az ezekből fakadó konfliktusokkal (Enyedi 2011, Szirmai 2004, Le Galés és Therborn 2009).

A folyamatok Magyarországon is érzékelhetők. A rendszerváltozás és az azt követő évtized során kibontakozott modernizációs folyamatok társadalmi és gazdasági hatásokkal jártak együtt, hazánkban is a városi térségek váltak a gazdasági fejlődés, a társadalmi átalakulás kitüntetett földrajzi csomópontjaivá (Faluvégi 2000, Nemes Nagy 2001, Lőcsey 2004). Mindemellett a városfejlődésben is új folyamatok jelentek meg.

A budapesti agglomerációt jelentősen érintették a változások (Hegedűs 2008, Kocsis 2010, Izsák 2003). Átalakult a fővárosnak a környékével való kétoldalú, de rendkívül szoros viszonya. Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy milyen konkrét tényezők okozták ennek a viszonyoknak a változását, milyen típusú ellentétek jöttek létre Budapest és az agglomerációja között? Az általam elemzett szakirodalmak alapján két álláspontot tudtam elkülöníteni. Az egyik álláspont a települési szintet érintő változásokban érhető tetten. Az 1990. évi LXV. Helyi Önkormányzatokról szóló törvény elaprózottá tette az igazgatási rendszert, kialakítva ezzel a települések rendkívül nagyfokú önállóságát, amely versenyhelyzetet és ellenérdekeltséget alakított ki a közöttük.

A másik álláspont szerint a társadalmi változások, az urbanizációs folyamatok, és kiemelten a szuburbanizáció is jelentős hatással bírt a kapcsolatrendszer alakulására. A korábbi hierarchikus kapcsolaton nyugvó, centrum–periféria modell átalakult (Szirmai 2009), új típusú egyenlőtlenségek alakultak ki Budapest és az agglomerációja között, a társadalmi struktúra megváltozott, a lakosság térhasználata átalakult, a települések terjeszkedésnek indultak (Csanádi és Csizmady 2002, Dövényi és Kovács 1999).

A változások társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségekben, környezeti és társadalmi problémákban, több települést érintő konfliktusokban, érdekellentétekben realizálódtak. Az ellentétek különböző szereplőcsoportok, döntően önkormányzatok között alakultak ki. Ezeket a konfliktusokat a lakosság is érezte, és szemmel láthatóvá váltak például a közlekedés, az ingázás vagy a zöldterületek csökkenése kapcsán. Mindezek hátráltatták a kooperációk kialakulását, ami azzal járhat, hogy az európai

¹ Tudományos segédmunkatárs, MTA TK SZI

² Doktori (PhD.) értekezés tézisei, Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola Földrajz-Meteorológia Doktori Program, témavezető: Dr. Habil Izsák Éva, Budapest, 2012.

városrégiók közötti versenyben Magyarország legfejlettebb térsége lemaradhat, pályázati forrásoktól eshet el, valamint az önkormányzatok közötti további társadalmi, gazdasági, környezeti és politikai feszültségek miatt a térség versenyképessége is romolhat.

Hipotézisem szerint a kapcsolatrendszert és az ebből adódó problémákat, a települések közötti érdekellentéteket és a kooperációk hiányát a vizsgált hatótényezők nem külön-külön, hanem egymásra épülve befolyásolták. Ezek együttes figyelembevétele és részletes megismerése segíthet a megoldások és gyakorlatban hasznosítható javaslatok kidolgozásában.

A problémához kapcsolódó kutatási célokat tűztem ki:

Célom volt megvizsgálni, hogy az elmúlt 20 évben milyen viszonyrendszer alakult ki Budapest és környéke között, milyen hatótényezők alakították települések kapcsolatát.

További célom között szerepelt feltárni, hogy vannak-e konkrét területi konfliktusok, érdekellentétek Budapest és a környéki települések között és ezek hogyan jelentkeznek alakossági és a döntéshozói oldalról.

Harmadik célom volt elemezni, hogy milyen törvények, koncepciók, szabályozások, valamint szervezetek jelentek meg Budapest és környéke kapcsán, és ezek szerepet játszhatnak-e a kapcsolatok javításában. További célom megvizsgálni, hogy tanulhat-e a budapesti agglomeráció európai példákából, és ha igen, azokból milyen elemek vehetők át.

Végül egy olyan ideális kooperációt megvalósító modell kidolgozását tűztem ki célul, amely az összes hatótényező és tapasztalat figyelembevételével kijelöli Budapest és a környéke számára az együttműködések és irányok legfontosabb ismérveit.

2. A KUTATÁS MÓDSZEREI

Budapest és környéke együttműködését alakító hatótényezők vizsgálatához nagy hangsúlyt fektettem a szakirodalmak, kapcsolódó kutatások, jogszabályok, törvényi háttér elemzéséhez, amely a tudományos szakma képviselőinek megközelítését adja, ezzel biztosítom az értekezés elméleti kereteit.

Az európai nagyvárosok együttműködéseinek bemutatásához, a nagyvárosokat és térségeiket érintő irányelvek ismertetéséhez a témához kapcsolódó kutatásokat, fejlesztési dokumentációkat, európai uniós dokumentumokat elemeztem.

A társadalmi hatótényezők vizsgálatához, a budapesti és az agglomerációs társadalmi, gazdasági struktúra változásának és jelenlegi helyzetének bemutatásához statisztikai adatelemzéseket, összehasonlító vizsgálatokat végeztem, amelyeket tematikus térképeken ábrázoltam.

A kutatás legfontosabb részéhez, Budapest és Agglomerációja közti ellentétek feltárásához, a döntéshozók véleményének vizsgálatához mélyinterjúk elemzését végeztem el. Ennek keretét egyrészt két kutatásban való részvételem, másrészt további, kiegészítő mélyinterjúk vizsgálat biztosította.

Kutatóhelyem, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Integráció és Társadalmi Változás Kutatási Osztálya biztosított két olyan empirikus kutatásban részvételi lehetőséget, amelyek segítséget nyújtottak a téma elemzésében.³

„A várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok, az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című 2004 és 2007 között zajló, több intézmény részvételével megvalósuló kutatási projekt mintaterülete a 9 magyarországi nagyváros és térsége volt. A projekt keretén belül mélyinterjúk készítésében, a kérdőíves adatfelvétel elkészítésében, elemzésében, valamint sajtóelemzésben vettem részt. Az értekezésben a budapesti agglomerációban készített 12 strukturált mélyinterjút elemeztem, amelyek közül 6 interjút magam készítettem. A lakossági kérdőíves felmérés alapján megvizsgáltam, hogy a budapesti agglomerációban élők érzékelnek-e valamilyen konfliktust lakóhelyükön.

Kutatási keretet biztosított továbbá a 2009 és 2011 között megvalósított, a „Fenntartható fogyasztás, termelés és kommunikáció” című projekt keretében végzett, „A modern területfogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható területfogyasztás társadalmi és térbeli modellje” című alprogram, amelyben Budapest és környéke terjeszkedésének folyamata, valamint a terjeszkedés társadalmi-területi hatásai kerültek feltárára. A kutatás során készült 53 interjúból 10 interjút készítettem. Az elemzési szempontjaim eltértek a kutatás szempontjaitól, ugyanis az interjúk kiértékelése szigorúan az értekezés problematikája mentén történt: kizárólag Budapest és az agglomeráció kapcsolatára, a kialakult konfliktusokra fókuszálva.

A fentiek mellett a dolgozat problematikájához saját strukturált mélyinterjúkat készítettem. A nemzetközi folyamatok feltáráshoz, egy már kialakult nagyvárosi régió megismeréséhez Göteborgban készítettem interjút a régió egyik vezető projektmenedzserével, valamint két, a térség folyamatait jól ismerő geográfus kutatóval. A Budapesti Agglomeráció folyamatainak még részletesebb megismeréséhez 2011-ben kerületi, valamint az agglomerációs településeken dolgozó döntéshozókkal, szakértőkkel, politikusokkal 7 darab strukturált mélyinterjút készítettem strukturált mélyinterjúkat.

Össességében az empirikus eredmények alapját 75 strukturált mélyinterjú adja, amelyből 26-ot magam készítettem, témaspecifikusan értékeltem, majd SWOT analízisben összegeztem.

A modell kidolgozásához az empirikus elemzések mellett a budapesti agglomerációra vonatkozó a tervezési-fejlesztési dokumentációkat tekintettem át, továbbá a kreatív tényezők feltáráshoz kapcsolódó európai kutatásokat és pályázatokat elemeztem.

3. TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

Az értekezés új tudományos eredményei a következők:

1. A kutatás komplex módon, több hatótényezőnek együttes vizsgálatával, az európai mintákra is kitérve mutatta be azt, hogy az önkormányzati rendszerrel kapcsolatos változások, a törvényi háttér és szabályozások átalakulása ráépült a rendszerváltozás idején meglévő társadalmi-gazdasági és egyenlőtlenségi viszony- és kapcsolatrendszerre. A kutatás eredményei

³ Mindkét kutatási projekt vezetője Prof. Dr. Szirmai Viktória DSc. (osztályvezető, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Integráció és Társadalmi Változás Kutatási Osztály).

arra világítanak rá, hogy nem szabad elválasztani a két tényezőt, vagyis egyik a másikat kiegészítve, egymást erősítve befolyásolta azt, hogy jelenleg Budapest és Agglomerációja közötti együttműködés gyenge, hogy a köztük levő kapcsolat sok esetben térségi konfliktusokban realizálódik. Ugyanis 1990 után, az önkormányzati fragmentáltság kialakulása, a települések gazdasági helyzetének változása, a túlélésért folytatott „küzdelmük” az együttműködések ellen hatott. Ehhez hozzájárult a korábban elindult, de a rendszerváltás után tömegessé vált kiköltözési folyamat, és az ennek kapcsán jelentkező intézményi, infrastrukturális, közlekedési és területhasználati problémák. A kutatási célokban megjelölt kérdésre adott válaszm szerint nem mondhatjuk, hogy kizárólag az önkormányzati változások, sem azt, hogy a társadalmi átalakulás játszott fontosabb szerepet, a hatótényezők együttesen alakították a kapcsolatrendszert.

2. A kutatás során kitűzött második célom volt megvizsgálni, hogy milyen területi konfliktusok jelennek meg a budapesti agglomerációban lakossági és döntéshozói oldalról. Az interjúelemzések alapján számos konfliktus feltárására került sor, ezek közül a legmarkánsabbnak a főváros és a környéki települések között a közlekedéssel kapcsolatos ellentétek tűnnek. Ezt a problémát látták a döntéshozók a legaktuálisabbnak és a legsürgetőbbnek. Megvizsgáltam, hogy lakossági oldalról milyen társadalmi csoportok játszanak szerepet a probléma kialakításában, amely alapján megállapítható, hogy a fejlett településeken élő, magas státusúak egyéni közlekedésének rendkívül magas aránya jóval inkább járul hozzá a közlekedési problémák kialakulásához. Az eredmények szerint közlekedési konfliktusokat az agglomeráció szintjén, de differenciált eszközökkel lehet megoldani. Így például nemcsak az infrastruktúra-fejlesztés, hanem a különböző térbeli-társadalmi csoportokra differenciált megoldási eszközök kidolgozása lehet célravezető. A közlekedési konfliktusokon kívül megjelentek a területhasználattal, fejlesztésekkel, intézményellátottsággal kapcsolatos konfliktusok is. A döntéshozók egyértelműen rámutattak arra is, hogy rendkívül gyenge a települések vezetői közötti kommunikáció.

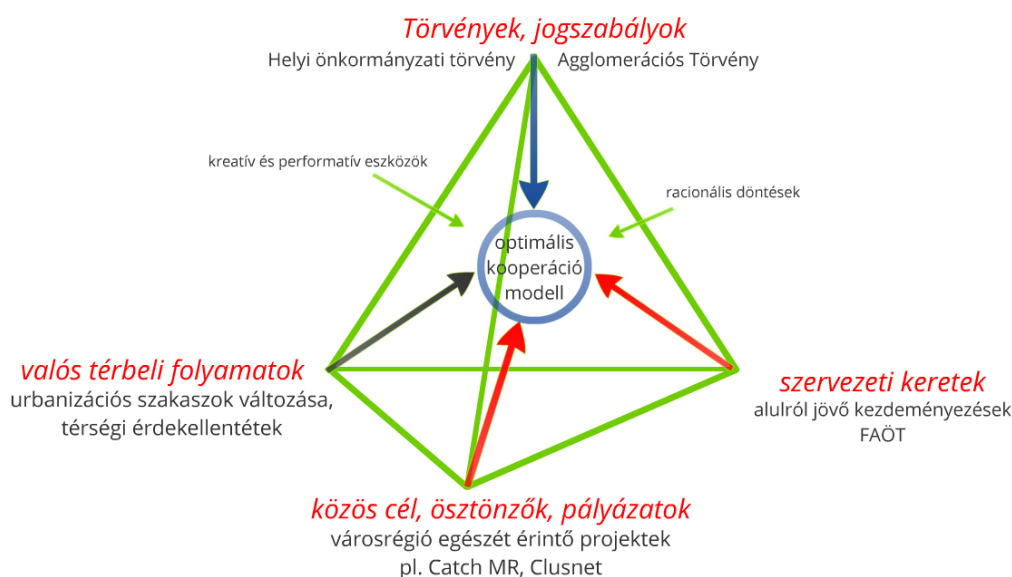
3. Elemeztem, hogy milyen törvények, koncepciók és szabályozások jelentek meg Budapestre és a környékére vonatkozóan, és ezek szerepet játszhatnak-e a kapcsolatok javításában. Az eredmények szerint az elmúlt 20 évben számos olyan dokumentum készült, amelynek mindegyikében szerepelt a települések közötti együttműködések fontossága és szükségessége. Véleményem szerint ezek megfelelő alapot és háttérrel nyújthatnak egy jövőbeni, tartalommal bíró együttműködés kialakításához. Ennek előzményei megjelentek már korábban az agglomeráció településeit magában foglaló szervezet munkája során, de megszűnése a munka folytatását nem tette lehetővé. Az elmúlt évben egy kisebb, az agglomerációs települések részvételével létrejött szervezet, a Fővárosi Agglomeráció Önkormányzati Társulása (FAÖT) megfelelő alapot nyújthat az együttműködések kialakulására, egyfajta alulról jövő, közös célt meghatározó szervezet fejlesztésére. Tevékenységüket mindenképpen úgy érdemes folytatni, hogy ne „Budapest ellen” lépjenek fel, hiszen mindkét fél számára nyilvánvaló az együttműködés szükségessége, hanem a kerületekkel, a Fővárosi Önkormányzattal megfelelő kapcsolatban, folyamatosan konzultálva próbálják megoldani a létrejött konfliktusokat.

4. Megvizsgáltam, hogy a budapesti agglomeráció milyen európai példákban tud tanulni. Az európai gyakorlatban szinte mindenütt egy térséget érintő cél elérése, vagy egy probléma megoldása kapcsán alakultak szervezetek, amelyek kezdetben informálisan működtek, és csak később kaptak szervezeti keretet. A legtöbb szervezet olyan cél elérése miatt jött létre, amely mindkét fél – vagyis a nagyváros és az agglomerációs települések – számára pozitív hozadékkal zárulhat. Ennek megfelelően a közlekedési problémák megoldása volt számos európai nagyváros esetén a motiváció az együttműködésre. A kialakult példákban egyrészt szükséges lenne átvenni a kooperáció kultúráját, valamint azt, hogy hosszabb távon kell gondolkodni. Továbbá olyan

racionális döntésekkel kombinált kreatív térségfejlesztési eszközök is alkalmazhatók lehetnek Budapest és környéke kapcsán a kooperáció erősítésére, mint az információáramlás biztosítása, térségi jövőkép meghatározása, kommunikációs csatornák kiépítése, térségi identitástudat kialakítása, katalizátor projektek megvalósítása. Ki kell emelni a pályázatokban való részvétel fontosságát, a közös szerepvállalás jelentőségét.

5. Végül a kutatás gyakorlati alkalmazhatósága szempontjából olyan modellt fogalmaztam meg, amelynek legfontosabb eleme az általános együttműködési séma helyett a térségi szemlélet. Vagyis az, hogy figyelembe kell venni a létrejött társadalmi-gazdasági különbségeket, Budapest és környéke egyenlőtlenségi viszonyait. Összességében tehát „felülről” történő ellenőrzésként szükségesek a szabályozások, koncepciók, valamint „alulról” történő építkezésként, a települések közös cél mentén történő szerveződése.

1. ábra. A Budapesti Agglomerációra érvényes optimális kooperáció modellje

A KUTATÁS HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Fontosnak tartom a jövőben, hogy az érintettek, így a helyi önkormányzatok, közlekedésfejlesztés lebonyolítását végrehajtó gazdasági szervezetek, az érintett társadalmi csoportok vegyék figyelembe a térségi, társadalmi hatásokat. A nyugat-európai mintákhoz hasonlóan közös pályázatban való részvétel révén, fokozatosan kezdjük meg az együttműködések kialakítását. Így célom az értekezés eredményeinek ismertetése a budapesti agglomeráció települési vezetőinek körében.

Az eredmények ismeretében véleményem szerint a döntéshozóknak érdemes lenne akár olyan lobby tevékenységet is elindítani, ami a pályázati kiírásokban is az önkormányzati együttműködések, a közös részvételt helyezi előtérbe.

Az értekezés új irányokat nyitott meg számomra, alapot szolgáltatott jövőbeni kutatási céljaim folytatásához, amely a nagyvárosokat érintő döntések kapcsán a játékelméleti módszerek, valamint a kreatív eszközök magyarországi alkalmazásának részletesebb kidolgozását tűzi ki célul.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bordeau-Lepage, L. (2003) *Metropolization in Eastern Europe. Unequal Chances*. LEG - Document de travail - Economie LEG, Laboratoire d'Economie et de Gestion, Université de Bourgogne.
- Csanádi G. és Csizmady A. (2002) Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom* 16. (3). p. 27-55.
- Dövényi Z. és Kovács Z. (1999) A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 48. (1-2)., 33–57.
- Enyedi Gy. (2004) Városi világ – Városfejlődés a globalizáció korában. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Habilitációs előadások 4.
- Enyedi Gy. (2011) The stages of urban growth. In Szirmai V (szerk.) *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences?* Budapest: Aula Kiadó, 2011. pp. 45-62.
- Faluvégi A. (2000) A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. *Területi Statisztika*. 3. (40.). 4., 319–346.
- Hegedűs J. (2008) A nagyvárosi kormányzatok és az önkormányzati rendszer. *Tér és Társadalom* 22. (1), 59–75.
- Izsák É. (2003) A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői. Budapest: Napvilág, 177.
- Kocsis J. B. (2010) A fővárosi agglomeráció átalakulása. In Csanádi G. – Csizmady A. – Kocsis J. B. – Kőszeghy L. – Tomay K. (szerk.) *Város Tervező Társadalom*. Budapest: Sík. p. 229-324.
- Le Galés, P. –Therborn, G. (2009) *Cities in Europe. From City-States to State Cities, and into Union and Globalization*. Working papers du Programme Villes & territoires, 2009/4, Paris: Sciences Po.
Elérhető: <http://blogs.sciences-po.fr/recherche-villes/files/2010/05/Le-Gales-Therborn.pdf> [letöltve: 2012-09-04]
- Lócsy H. (2004) A vidéki városi agglomerációk fejlődési pályája. KTI/IE Műhelytanulmányok 2004/24. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet. Discussion Papers, p.25.
- Nemes Nagy J. (1995) A „gazdasági egészség” földrajzi képe Magyarországon. *Földrajztanítás* 3-4., 4–11.
- Szirmai V. (2004) Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle* 4. 3–24.
- Szigeti E. (2001) A közigazgatási térstruktúra regionalizálásának feltételei és alternatívái. In Szigeti E. (szerk.) Régió, közigazgatás, önkormányzat. Magyar Közigazgatási Intézet, 119–143.
- Szirmai V. (szerk.) (2009) A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői Hogyan lehetnek a magyar nagyváros térségek versenyképesebbek? Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest.
- Szirmai V. – Váradi Zs. (2009) A nagyváros térségi társadalmak és a konfliktusok. In Szirmai V. (szerk.) A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői Hogyan lehetnek a magyar nagyváros térségek versenyképesebbek? Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest, 141–150.
- Szirmai V. – Váradi Zs (2010) Társadalmi konfliktusok. In Szirmai V. (szerk.) *Közép-Dunántúli régió*. Dialóg-Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 366–377.
- Szirmai, V. – Váradi, Zs. – Kovács, Sz. – Schuchmann, J. – Baranyai, N. (2011) Urban Sprawl and its Spatial, Social Consequences in the Budapest Metropolitan Region. In V. Szirmai (ed.) *Urban sprawl in Europe*. Aula Kiadó, Budapest, 141–186.
- Szirmai, V. – Váradi, Zs. – Kovács, Sz. – Schuchmann, J. – Baranyai, N. (2011) A nagyvárosi területfogyasztás térbeli társadalmi problémái: város és környék dichotómiák. In Kerekes Sándor –Szirmai Viktória – Székely Mózses (szerk.) *A fenntartható fogyasztás környezeti dimenziói*. Tanulmánykötet. Aula Kiadó, Budapest. pp. 125-166.

- Somlyódy Pfiel, E. (2008) A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. *Tér és Társadalom* 22. (1). 27-43.
- Váradi Zs. (2007)Várostérségi konfliktusvizsgálat sajtóelemzés alapján. InHervainé Sz. Gy. – Szirmai V. (2007) Versenyképesség és Várostérségi Egyenlőtlenségek. Tanulmánykötet, II-III. Kodolányi János Főiskola – MTA Veszprémi Területi Bizottság – MTA Szociológiai Kutatóintézet. Székesfehérvár – Veszprém – Budapest, 197-214.
- Váradi Zs (2007)A magyarországi nagyvárosi és környéki konfliktusok vizsgálata sajtóelemzés alapján. In Balogh, M. (szerk.) *Diszciplínák határain innen és túl*. Fiatal Kutatók Fóruma 2. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 373–397.
- Váradi Zs. (2011)*Social conflicts and changing consumption patterns related to the suburbanization processes in Hungary*. The struggle to belong. Dealing with diversity in 21st century urban settings. Annual RC21 Conference 2011, Conference Paper.
<http://www.rc21.org/conferences/amsterdam2011/prog-16.php>.

AZ INTEGRÁCIÓ LECKÉI

Kovách Imre, Dupcsik Csaba, P.Tóth Tamás és Takács Judit (szerk.) (2012)
Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest: Argumentum

„Piroska: Nagymama! Miért vannak olyan nagy fogaid?”

A farkas: Azért, Piroskám, hogy könnyebben integrálhassalak!”

Jacob Grimm és Wilhelm Grimm:

Piroska és a farkas (2012-es átdolgozás)

KERETEK

Rendhagyó írás következik: egy kéziratban elkészült, de még megjelenés alatt álló kötet *behangozója*, amely kisebb részt átfedésben áll a kötet *bevezetőjével*. Ezen cikk megpróbálja meghatározni azt az elméleti koordinátarendszert, amelybe a kötet rendező fogalma – az *integráció* – elhelyezhető, illetve igyekszik a kötet tematikusan sokoldalú cikkeit közös keretbe illeszteni; mindeközben e sorok szerzője komoly erőfeszítéseket tesz, hogy *ne* elemezze a kötet cikkeit, ami nem lenne etikus, lévén hogy a kötetben is szerzőnek számít. A *jelen kötetben* megjelent tanulmányokra a továbbiakban a szerző(k) vezetéknevével és a JK rövidítéssel fogunk utalni (oldalszámok nélkül, mivel ezen írás elkészültekor a kötet nem volt még betördelve).

A továbbiakban először az integráció fogalmának különböző megközelítéseit, használatának területeit és szintjeit próbáljuk feltérképezni. Ezt követi majd a kötet szubjektív és nagyon vázlatos áttekintése. Ez utóbbi résznek – akárcsak a néhány, keretben beillesztett szemelvénynek – bevallottan az a célja, hogy felkeltse a kedves leendő Olvasók érdeklődését az egész kötet iránt. A méltatlanul röviden említett, s terjedelmi okokból nem idézett szerzők elnézését kérem.

A *(társadalmi) integráció*, megkockáztatjuk, az egyik leggyakoribb, ugyanakkor az egyik legritkábban definiált szociológiai kifejezés. A fogalom ugyanis több szinten, több területen is használatos, utalhatunk vele a szociológia alapkérdéseire éppúgy, mint konkrét társadalmi jelenségekre, ráadásul ez utóbbi értelemben az integráció szűkebben vett szociológiai diszciplínán kívüli szakértői körök, illetve a „laikus” közvélemény érdeklődésének is a fókuszába került.

A fogalomhasználat három, tehát 1.) társadalomelméleti, 2.) „konkrét szociológiai” vagy „szakértői”, valamint 3.) mindennapi („laikus”) szintjét különböztethetjük meg. A továbbiakban először a társadalomelméleti szinttel foglalkozunk néhány

¹ MTA TK SZI

jelentős szerző nézeteinek felidézésével; majd az elmúlt évtizedek magyar társadalmának integrációs mechanizmusaival, illetve a „konkrét” megközelítések típusaival és tipikus témáival. A harmadik szint csak említésként fog felmerülni.² Ezt követi a szóban forgó kötet tanulmányainak – sajnálatosan vázlatos – áttekintése.

HOGYAN MŰKÖDIK A TÁRSADALOM?

Az elvont társadalomelméletek szintjén az integráció fogalma azzal a kérdéskörrel áll kapcsolatban, hogy hogyan lesz emberek, csoportok, cselekvések, intézmények, normák stb. tömegéből – többé-kevésbé – működőképes egész, vagyis hogyan lesz *társadalom*, mi tartja össze a társadalmat, hogyan működik a társadalom. Durkheim, Weber, Parsons vagy a szociológia bármely más jelentősebb klasszikus vagy kortárs alakjának integráció-fogalma az adott szerző nézeteinek alapos ismeretét igényelné, valamint egy-egy külön tanulmányt, amire itt természetesen nincs lehetőség. Ugyanakkor, bár e felsorolás első pillantásra az eklektika érzetét keltheti, vázlatosan mégis utalunk három félklasszikus szerző – Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu és Manuel Castells – nézeteire.

Jürgen Habermas a kritikai elmélet örököseként szokták emlegetni – teljes joggal, de a német elméletíró bevallottan más megközelítések eredményeinek saját rendszerébe való beépítésére is törekedett, beleértve az általa rendszeresen vitatott rendszerelméletet is. Ezen „integrációs” törekvéseinek terméke a *rendszerintegráció* és a *cselekvésintegráció* megkülönböztetése is. Habermas szerint akkor beszélünk rendszerintegrációról, amikor a cselekvéseket következményeik – még hozzá nem mindig szándékolt és nem mindig tudatosított következményeik – szintjén hangolja össze valamilyen társadalmi mechanizmus. Túlzás nélkül állítható, hogy a szociológia egyik alapkérdése, hogy hogyan tud leírni ilyen, az emberek cselekvésein keresztül megnyilvánuló, de mégis az emberek „háta mögött” működő integrációs mechanizmusokat, anélkül, hogy misztikus kollektív létezőkkel kelljen számolnia.

Habermas azonban azt is látja, láttatja, sőt, szinte monomániásan foglalkoztatja a gondolat, mely szerint „a rendszer” eluralkodása az „életvilág” felett összetartja ugyan a társadalmat, de oly módon, hogy egyúttal destabilizálja, gyengíti, dezintegrálja is azt. A rendszer ugyanis „hajlamos” az életvilág gyarmatosítására, kiiktatva abból a sok esetlegesség mellett az egyéni motivációkat és a bizalom érzését is. Szükség van tehát cselekvésintegrációra is, amely olyan mechanizmusokra utal, amelyek a cselekvéseket a motivációk, az egyéni tematizációk és racionalizációk szintjén hangolja össze. Tegyük hozzá: Habermas legnagyobb erényének e probléma vázolását, a problémafelvetést tekinthetjük, míg a válaszkísérlet – a kommunikatív cselekvés elmélete – már kevésbé sikerült (még akkor is, ha ez utóbbinak összehasonlíthatatlanul „jobb sajtója” van).

Az „integrált társadalmat” gyakran ragadják meg funkcionális metaforákkal: mintha egy bonyolult gépezet, vagy épület, vagy – még inkább – mintha egy élő organizmus lenne, amelyben minden(ki) „megtalálta a helyét”, minden „elemnek” megvan a maga „feladata”, funkciója az egész fenntartásában. Az ilyen felfogás azonban óhatatlanul megrázkódtatásnak, válságnak fog fel minden, az „elemek” közötti konfliktust, vagy akárcsak versengést, konkurenciaharcot is. A francia *Pierre Bourdieu* megközelítése leginkább azért lehet kötetünk témája számára releváns, mert komolyan veszi, hogy a versengés és a konfliktus nem pusztán dezintegrációs kihívásokat jelentenek, hanem a rendszer „normál működésének” részét képezik. Sőt, a rendszer – a

² E sorok szerzője, a kötet általa írt tanulmányában (Dupcsik JK) kísérletet tett rá, igaz, nagyon röviden.

mező – meghatározásának a részét is. Nem pusztán retorikai különbség, hogy Bourdieu mezőként nevezi meg a társadalmi alrendszereket: a mezőt tétek és nyereségek sajátos együttese konstruálja, határai pedig addig húzódnak, ameddig olyan egyéneket találunk, akik rendelkeznek a mezőre jellemző habitussal. A habitus magában foglal készségeket, személyes erőforrásokat, attitűdöket, motivációkat egyaránt – lehetetlen szétszálazni, mi számít ebből „integratívnak” és mi „deintegratívnak”. A mező éppen attól létezik – ha úgy tetszik: az „integrálja” –, hogy vannak egyének, akik hajlandóak harcba szállni a mező tétjeiért.

A spanyol születésű amerikai *Manuel Castells* szintén egy szólamként gyakran emlegetett, az elemzésekben azonban annál ritkábban érvényesülő összefüggést vesz komolyan: nevezetesen, hogy a globális, a lokális és a számos köztes szint (dez)integrációs mechanizmusait *együtt*, kölcsönhatásaikkal egyszerre kell vizsgálni. Megközelítésének közvetlen előnye, hogy egyrészt a különböző identitáspolitikákat, „faji”, nemzeti és etnikai, ökológiai, vallási fundamentalizmuson vagy nemi orientáción/identitáson alapuló mozgalmakat képes egységes elméleti keretben elemezni. Másrészt: ezen identitáspolitikákat nem „reakcióként”, nem antimodern „törzsi lázadásként”, nem „a haladás menetét megszakító regresszióként”, nem (pusztán) a globalizáció elleni „lokalista” lázadásként értelmezi, hanem éppen ellenkezőleg, a globalizáció termékeként. A kaliforniai melegmozgalom tagja, az ohioi szélsőjobbos milicista, az esőerdők pusztítása és az indiánok visszaszorítása ellen tiltakozó brazil környezetvédelmi aktivista, a katalán nacionalista vagy az iszlám fundamentalista egyaránt válaszokat, s a maga módján adekvát válaszokat ad a globális társadalmi rendszer integrációs zavaraira – bár ez természetesen nem jelenti azt, hogy ugyanolyan mértékben „kell” szeretnünk ezeket a mozgalmakat.

HOGYAN (NEM) MŰKÖDIK A SZOCIALISTA TÁRSADALOM?

Az általános elméletek szintjéről a magyar társadalom integrációs mechanizmusairól térve, először is érdemesnek tűnik visszanyúlni a szocializmus koráig. A rendszerváltás ugyanis gyakran mintha „kitakarná” azt a történelmi folytonosságot, amely nélkül – meggyőződésem – a ma helyzet nem mindig érthető teljesen. Jelen esetben a folyamatosság két aspektusa is érdekes lehet, mind az integrációs mechanizmusok, mind az annak leírására létrehozott értelmezések kontinuitása vagy diszkontinuitása szempontjából egyaránt.

Bár egzakt módon utólag nehezen bizonyítható, mégis a szocializmus korában valószínűsíthetően széles tömegekben, a rendszer egyes vezetőit is beleértve, elterjedt egy sajátos laikus társadalomkép, amelyet a „naiv voluntarista integráció” felfogásának (NAVI) nevezhetünk. Eszerint a szocializmusban „az állam”, illetve az azt megszemélyesítő vezetők és megbízottjaik tekintete figyelemmel kíséri, ellenőrzi, irányítja a társadalmi folyamatokat (vagy legalábbis: erre törekszik). A NAVI, hangsúlyozzuk, nem jelentette okvetlenül a rendszer elfogadását, elismerését, sőt, morálisan hihetetlen mértékben „túlterhelte” az államot, számon kérhetővé téve elvileg minden disszonáns mozzanatot, mindenekeelőtt annak sugallatával, hogy a források elosztása teljes egészében az állam akaratán, a vezetők döntésein múlik. Témánk szempontjából fontosabb azonban, hogy ezen társadalom-felfogás középpontjában nem a legitimáció, hanem az integráció kérdése állt; arról szólt, hogy mi tartja össze ezt a társadalmat, s az adott társadalmi berendezkedés vagy annak bizonyos elemei igazságos vagy igazságtalan volta logikailag már egy következő lépéshez tartozott. Mint minden – laikus és nem laikus – társadalomkép számára, a NAVI számára is fontos volt a rendszer ellenazonosulási pontja, a kapitalizmus világa: a NAVI szerint ugyanis csak itt, csak „nyugaton” léteztek olyan

integrációs mechanizmusok – mint például a klasszikus példa, a piac –, amelyek kontrollálására az egyes egyének vagy intézmények, beleértve az államot is, csak részben voltak képesek.

Némi leegyszerűsítéssel a hatvanas-hetvenes években gyökeret verő magyar társadalomtudományok „akarva-akaratlanul” a NAVI-val ellentétes képet alkottak a poszt-sztálini szocializmusról. A közgazdászok a gazdaságirányítás rendszerjellegét hangsúlyozták: a folyamatok irányát nem egy racionális és onnipotens Tervező határozza meg, hanem nagyszámú erős csoport és vezetőik alkufolyamatának eredője; majd az így kialakuló tervek, rendeletek, intézkedések (félre)értelmezésében, végrehajtásában, esetleg részleges elszabotálásában stb. még mindig maradt némi mozgásteret a közép- és alsósztintű szereplők tömegének. Az 1968-ban elindított, elakadt, majd újra-újraindított gazdasági reform nem ezen informális és átláthatatlan integrációs mechanizmus eltörlésére törekedett, hanem átstrukturálására, átláthatóbbá tételére, befolyásolására. A rendszer alkonyán a legélesebb szemű megfigyelők és résztvevők e törekvés kudarcát bizonyára érzékelték, de akkor már (még) valamennyien foglyai voltak „a rendszernek”.

Az alábbi idézet kicsit talán túlméretezett, mégis jól mutatja, hogy bár a kései szocializmus korában a gazdaságirányítás szinte minden szereplője felismerte, hogy megújulásra lenne szükség, az irányítás mint rendszer *túlságosan integráltan* működött ahhoz, hogy engedje a szereplők ilyen belátásait érvényesülni: *„miközben a döntések szereplői, érdekei, s ezzel ellentétei is lényegében változatlanok, minden szereplő tudja, hogy egy csónakban eveznek. Ez a csónak pedig annak a hatalmi alapstruktúrának a megőrzése, amely – ha konfliktusok és időleges vereségek árán is, de – mindegyiküknek megadja az érdekérvényesítés megszokott, ismert, a pozícióból adódóan nekik kijáró lehetőséget. (...) Ennek a következménye a döntési rendszernek az a lényeges jellemzője, hogy a változásokat hozó kompromisszumok... tartalmilag és időben rendkívül labilisak. (...) A konfliktusok feloldásának tipikus módszere... a döntések többértelműsége, kivételek beépítése, egyidejű kompenzálás, az állásfoglalás elhalasztása. (...) Egy beavatott résztvevő szerint a játékszabályok legfontosabbika, hogy mindenki csak a következő lépésre koncentrál. A távlati célokat és következményeket nem szabad nyíltan mérlegelni. Egy-egy változtatás felőrli a javaslattevők energiáit – az ellentámadás menetrendszerűen elindul, s visszaverésére már nem marad erő. Erre a mechanizmusra kevésbé áll a »nem tudják, de teszik« [a korban ismertnek számító marxi (D. Cs.)] tétele. Tudják, mégis teszik. Tudják, hogy a felszíni kezelés nem hozhat tartós és biztos eredményt. ...de az [legalább] belül marad a bizonytalan kompromisszumok terén”* (Voszka 1990:68-70).

A szocializmus korabeli *szociológusok* kétféle elméleti „korlátot” vontak az onnipotenciára törekvő állam törekvései elé: egyrészt kimutatták, hogy a „mindent ellenőrizni” törekvést a vezér nem képes pusztán akarátátvitellel vagy robotokkal megvalósítani, hanem ehhez megbízottakra van szüksége. Az ilyen megbízottaknak viszont megvannak a maguk személyes-, illetve csoportérdekei is, melyek alapján informális csoport(ok)ba rendeződhetnek. Az, hogy ezt a csoportot „új osztálynak” nevezzük, „*apparátusnak*”, *elitnek* vagy *bármilyen másnak* (Szelényi 1990), másodlagos ahhoz képest, hogy a minden folyamat ellenőrzésére és minden forrás saját elvei szerint történő (újra)elosztására törekvő állami redisztribúciós mechanizmus a társadalom integrálása közben egyúttal új határvonalakat húz meg, új egyenlőtlenségeket hoz létre vagy régieket erősít meg, s mindezt nem „szubjektív hibák” miatt, hanem „a rendszer” lényegéből fakadóan.

A szociológusok (egy részének) másik, általában nem is kellőképpen tudatosított erőfeszítése *átértékelte a tradíciók társadalmi jelentőségét is*. A „múlt örökségét” a hivatalos ideológia – és sokáig a társadalomtudományok is – *elsősorban hiányok és negatívumok továbbélésével kapcsolatban* használta, mind materiális, mind „tudati” szempontból. Losonczy Ágnes 1977-ben publikált sorai egyszerre illusztrálják ezt a szemléletet, valamint annak fokozatos meghaladását a társadalomtudományokban: *„Szokás nálunk megbélyegző módon említeni »a múlt káros örökségeit«, pedig a múltnak vannak a más építő pozitív segítő értékei, és ugyanakkor vannak a mai értékekkel szemben álló magatartás- és erkölcsi sémái is – éppen úgy, mint a másnak. Sommásan elítélni mindazt, ami a múltban létrejött, mélyen társadalomellenes, történelmietlen, és félrevezetően hamisít”* (Losonczy 1977:59).

A reveláció erejével hatott a hazai szociológiai gondolkodásra Bourdieu gondolata arról, hogy az egyének mobilitási esélyeit jelentős mértékben a családjukban felhalmozott tudás, készségek, attitűdök, tehát a *kulturális tőke* határozza meg. Az elmélet eredeti megfogalmazásának helyszínén, Franciaországban lehangoló tapasztalat lehetett a kutatók számára, hogy a kulturális tőke átadása döntően a családon belül történt, s arra az állam által ellenőrzött oktatási rendszer csak korlátozott befolyással bírt; a szocializmus viszonyai között azonban a felismerés, hogy az állam redisztributív – azaz: a források újraelosztására irányuló – törekvései éppen az egyik legfontosabb egyéni erőforráshoz korlátozott mértékben férnek hozzá, akár felszabadító érzést is kelthetett (hangsúlyozni kell: ez idő tájt, tehát 1990 előtt). Úgy tűnhetett, hogy az ún. második gazdaság³ az egyik olyan fontos terep, ahol a kulturális tőke megnyilvánulhat, hisz’ itt a volt kistulajdonosok gyerekei nagyobb eséllyel indulhattak, de az 1945 előtt „tőkehiányban” szenvedők leszármazottai sem voltak kizárva – amit az is alátámaszthat, hogy a hetvenes évekre a családok mintegy 70%-ából legalább egy fő kiegészítő jövedelmeket szerzett ebből a szférából.

A „második gazdaság” – és a hozzá kapcsolódó („megszakított”, „szocialista” stb.) polgárosodás fogalmai – segítettek tehát egyrészt a múlt és az (akkori) jelen „integrálásához”, másrészt pedig a(z egyik lehetséges) jövőbe vezetett, kimutatva egy olyan integrációs mechanizmust, amely egyesek reményei szerint hozzájárulhatott a rendszer humanizálásához, esetleges átalakításához. Szelényi Iván az 1980-as években bevallotta a két gondolatmenet szintézisére törekedett (Manchin és Szelényi 1990).⁴ Sémájában egy kettős társadalomról, az 1945 előtti, „Erdei-féle” kettős társadalom (Erdei 1980, 1987) sajátosan megváltozott utódáról beszélt, amelyben egymás mellett, illetve részben egymásba csúszva élt két integrációs mechanizmus: az állami redisztribúció és a kvázi-piaci második gazdaság. Mindkettőn belül jellegzetes esélyek és egyenlőtlenségek léteznek, amelyek jó esetben kijátszhatók voltak egymás ellen (a rosszul fizetett, ingázó falusi munkások mezőgazdasági kisárutermelést végeztek, a családi ház építésére képtelen városiak tanácsai lakást igényeltek stb.).

Voltak azonban „rossz esetek” is. Utólagos bölcsességgel ugyanis felfigyelhetünk arra, hogy Szelényi szintézisében már ekkor fennállt a lehetősége: bizonyos csoportok *mindkét integrációs mechanizmus alapján a vesztesek közé* kerülhetnek. Gyanítható, hogy az 1990-es rendszerváltást követően e réteg egyrészt kiszélesedett, másrészt – a nyilvánosság kiterjedése

³ Magántulajdonban lévő, legális vagy „megtűrt”, de nem regisztrált illetve gyakran illegális tevékenységekkel és kvázi-piaci viszonyokkal jellemezhető gazdasági szféra a szocializmus korában (Gábor és Galasi 1981).

⁴ E sorok szerzője többször is nekirugaszkodott Szelényi nézetei elemzésének, s bár egyik korábbi írását sem tagadja meg, a legutolsó kísérletet tartja a legkiérleltebbnek (Dupcsik 2008).

következtében – láthatóbbá vált. A rendszerváltást követően az állam⁵ visszavonult ugyan a termelés meghatározásából,⁶ de a jövedelmekben máig meglehetősen magas az állami redistribúció mértéke, s ebből a „nem piacképes” elemek nem hogy nagyobb, de szignifikánsan kisebb arányban részesülnek (Szalai 2007). Vannak – még hozzá nem is kevesen, akár a társadalom negyede-harmada –, akik a két legfontosabb integrációs mechanizmusnak egyaránt csak a rossz oldalát érzékelik. Ez önmagában is hatalmas gazdasági, társadalmi és morális terhet jelent, ráadásul a többieket, tehát a középrétegeket jelentős részét hiszterizálja az a vélt vagy valós fenyegetés, hogy ők is a vesztesek közé süllyedhetnek. Történelmi és jelenkori példák tömege alapján arra juthatunk, hogy ez társadalmilag robbanásveszélyes helyzet.

A fentiekkel párhuzamosan, a rendszerváltást követő korszakban mintha elapadtak volna az osztálytársadalmi integrációt célba vevő szociológiai elemzések is. Óvakodnék e tendencia elhamarkodott értelmezésétől: a „szociológia válsága” éppúgy az okok között szerepelhet, mint „a szociológiai professzionalizálódása” (Kuczi, Kovách és Kristóf 2006). Előbb azonban vegyük szemügyre, hogy az osztálytársadalmi integrációs mechanizmusok szintje alatt hogyan használható még az integráció fogalma a szociológiában.

ÖSSZ(E)INTEGRÁCIÓ ÉS/VAGY BEINTEGRÁCIÓ

Abból az állításból, hogy a „hogyan működik a társadalom” probléma a szociológia (és általában, a társadalomtudományok) *alapkérdésének* tekinthető, levezethető egy másik: nevezetesen, hogy „pár lépés” megtétele után *gyakorlatilag bármely* szociológiai igényű gondolatmenetből eljuthatunk a fenti értelemben vett integráció kérdéséhez. A szociológia *tudományos üzem* voltából azonban az is következik, hogy nem kell minden egyes szociológusnak minden egyes művében megtennie e „lépéseket” (csak a viszonylag kevés, elméletre szakosodott kutatóknak).⁷

A legtöbb társadalomkutató viszont konkrét elemzése, hipotézise, adatértelmezése, középszintű koncepciója stb. *elméleti háttérre* részeként használja az integráció fogalmát, amelynek részletes definiálása „nem az ő dolga” (és amelynek kifejtése a legtöbb esetben, akárcsak jelen írásban, terjedelmi korlátokba ütközne). Így *konkrét jelenségek, mechanizmusok, szerveződési elvek, intézményi működési módok leírására* használják az „integráció” kifejezést – ez az, amit korábban a fogalomhasználat 2. szintjének neveztünk. S bár az ez utóbbi értelemben felfogott „integráció” elvileg egyenrangú felek összekapcsolódására is utalhat, az elemzések zömében mégis bizonyos csoportok, intézmények, államok stb. vagy ide tartozó egyének egy nagyobb egységbe való *beintegrálódását* problematizálják – ami sokat változtat a kérdésfelvetésen. Ha ugyanis valamely kisebbség vagy kisebb egység beintegrálódik valahová, akkor ez a megközelítés óhatatlanul a beilleszkedés, az alkalmazkodás – még hozzá nemcsak az elvárt, de az *elvárható* alkalmazkodás – kérdésévé válik. Óhatatlanul úgy tűnik fel, mintha az „integrációs probléma” az adott kisebbség problémája – vagy az ő „másságukból” fakadó „probléma” – lenne; a „befogadók” pedig óhatatlanul egységesebbnek tűnnek fel az ilyen megközelítésben, mint amilyenek valójában.

⁵ E bekezdésben hangsúlyozottan az 1990 és 2012 közötti korszak *egészének* államáról és társadalmáról van szó.

⁶ Bár, a cikk egy korábbi részletére utalva, ezt akár cinikusan is lehetne értelmezni: az állam olyasmiről „mondott le”, ami valójában sosem volt az övé.

⁷ Bár a szociológia multiparadigmatikus jellegéből (Némedi 2008) következően ők sem okvetlenül az „integráció” kifejezést használják.

Mindez nehezen megkerülhető dilemmákat jelent. Példának okáért: természetesen az lenne az elfogadható, ha a különböző etnikai, kulturális, társadalmi csoportok egyenrangú integrálódása alkotná a magyar társadalmat, de önbecsapás lenne, ha például a romák/cigányok társadalmi helyzetének *leírásakor* is ebből a normatív képből indulnánk ki. Vagy egy másik példával élve: az integráció kifejezését szinte magához rántó „európai integráció” intézmény- és szimbólumrendszere aggályosan megjeleníti, hogy valamennyi tagállam egyenlőségen alapuló kapcsolatrendszeréről van szó, ugyanakkor a tagságra sokáig csak aspiráló Magyarország szemszögéből ez újra meg újra beintegrálódási kérdésként merül fel.

A DISZCIPLÍNA HATÁRAIN INNEN ÉS TÚL

A humán- és társadalomtudományok számos más fogalmához hasonlóan, az „integráció” szó megjelent a hétköznapi diskurzusokban is. Használják „szociológiaelméleti” kategóriaként, az „európai” (esetleg: „euroatlanti”) kifejezés állandó szókapcsolataként, vagy konkrét szociálpolitikai, oktatási stb. mechanizmusok említésekor.⁸

Ezen írás egy korábbi változatában a *fogalomhasználat inflációjának* fogalmát, vagy inkább metaforáját használtam. Ezalatt azt értettem, hogy ha egy fogalom használati köre „túlterjeszkedik”, ha túl sok jelenségre, túl sok területen, túl sok jelentése kerül a forgalomba, akkor veszít magyarázó értékéből, tehát inflálódik. Az ilyen inflációs helyzet kezelésére a tudományos közösség alapvetően kétféle módon reagál: az egyik a fogalom *trivializálása*. Analógiás módon: a „struktúra” vagy a „funkció” fontos, meghatározott értelemben használt, új irányzatoknak nevet adó fogalmakként futottak be karriert a társadalomtudományon belül, míg ma már „triviális”, tehát hangsúly nélküli, „közönséges” kifejezéseként használják azokat, amelyek nem igényelnek definíciót vagy különösebb reflexiót.

A másik tipikus stratégia, amellyel a szakma az inflációs jelenségre reagálhat: a fogalom lecserélése. A kötetbe írt saját cikkemben (Dupcsik JK) kezdetben ilyen fogalomváltó stratégiaként írtam le, hogy mind több szakember használja az „inklúzió” vagy az „inkluzív nevelés” kategóriáit gyakorlatilag ugyanarra, amelyet korábban az „integráció” vagy az „integratív nevelés” kifejezéseivel írtak le (bár az új fogalmat használók mindig annak többletjelentésére hivatkoznak, lásd pl. Schiffer 2008).

Jobban végiggondolva azonban: az infláció egyrészt túl borúlátó, hadd ne mondjam, dezintegratív metafora, másrészt félrevezető. Ha ugyanis adott fogalmat „túl sokan” használtak „túl sok” területen és „túl sok” értelmezéssel, az nem csak csökkenti az adott kifejezés használhatóságát, hanem növel(het)i is. A kiterjedt használat jelentések és asszociációk bő tárházát vetíti a kifejezés mögé, amely tárházat a fogalom használója kiaknázhathat. Példának okáért: a *(társadalmi) munkamegosztás* ma már talán ritkábban használt fogalma segítségével – és persze kellően rátermett fogalmazással – felidézhető például a közgazdaságtudomány, a durkheimiánus vagy akár a funkcionalista paradigma is. Az „osztály” vagy még inkább, az „alap” és a „felépítmény” kategóriái viszont, a maguk inflációs korszakai után jelentős értékvesztést szenvedtek el.

⁸ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár online szociológiai gyűjteménye, a több mint 130 ezer írás adatait tartalmazó SocioWeb 2146 tételt tartalmaz, amelynek tárgyszavai között szerepelt az integráció kifejezés; ezek mintegy feléhez (1076 tétel) az „Európai Unió” tárgyszó is kapcsolódott. Összehasonlításként: az integrációs tárgyszavas tételek között az 148-hoz kapcsolódott az „oktatás”, 115-höz a „területfejlesztés”, 101-hez a „romák” tárgyszó, és így tovább. Forrás: SocioWeb (<http://database.fszek.hu:2009/szocopt/szoc0402.htm?v=szoc&a=start&a1>).

Előfordul, hogy adott társadalomtudományi megnyilvánulásnak éppen az „segít” a szélesebb ismeretségért vívott harcban, hogy kulcsfogalmainak szerteágazó, számos módon értelmezett jelentése van. E sorok szerzője korábban a „Közép-Európa” (Dupcsik 1997) vagy a „polgárosodás” (Dupcsik 2008) kifejezései kapcsán próbálta megmutatni, hogy egy időben „mindenki” használta e kifejezéseket, s a hangalak azonossága elfedte, mennyire különbözőképpen értelmezték ezeket.

A metafora azonban főleg azért félrevezető, mert míg a pénzügyi infláció egy adott devizát használó személy *valamennyi* bankóját és értelmét elértékteleníti, addig egy szociológus sosem egyetlen fogalmat használ, hanem fogalmak egész halmazát. Pontosabban: fogalmak *hálózatát*, amelyben az egyes fogalmak nem csak az (eszmé)történeti és kortárs használók műveiből kölcsönzik „töltésüket”, hanem a hálózat egészében keringő energiák is képesek „feszültséget” indukálni olyan kategóriákban is, amelyekből ezt „ki sem néztük volna”. Remélhetőleg ez a helyzet a szóban forgó kötet tanulmányainak fogalomhasználatokor is.

VÉGRE VALAHÁRA – A SZÓBAN FORGÓ KÖTET

Tartalomjegyzék

Kovách Imre – Dupcsik Csaba: Bevezetés

I.

Kovács Éva: Magyar társadalmi emlékezetformák és -politikák az ezredforduló Európájában

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A kultúra és az értékek integratív szerepéről

Dupcsik Csaba: Az integráció fogalma a társadalomtudományos és a laikus társadalomképekben az oktatási integráció példáján keresztül

Tibori Tímea: Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd?

Hajdu Gábor: Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után

II.

Kovách Imre – Megyesi Boldizsár: Az átalakuló kormányzás hatása a vidéki települések társadalmára

Szirmai Viktória – Váradai Zsuzsanna: Térbeli-társadalmi elkülönülés és integráció a magyar nagyváros-térségekben

Csizmady Adrienne – Csurgó Bernadett: A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái

Csizmady Adrienne: A várostervezési eszközök hatása a leszakadó rétegek integrációjára

III.

Farkas Éva – Makó Csaba – Illéssy Miklós – Csizmadia Péter: A magyar gazdaság integrációja és a szegmentált kapitalizmus elmélete

Messing Vera: Munkaerő-piaci kizorítódsdi [munkacím]

Tardos Katalin: Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken

IV.

Erőss Gábor: Iskolai (dez)integrációs paradoxonok

Szalai Júlia: A cigány gyerekek iskolai (le)értékeléséről

Neményi Mária: A megnevezés dilemmái

Kóczé Angéla: A roma civil szervezetek integrációs szerepe

V.

Légmán Anna: Integráló-dezintegráló közösségek

Gerő Márton: Civil társadalom és politikai részvétel Magyarországon a rendszerváltás után

Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Interperszonális kapcsolatok alakulása Magyarországon a rendszerváltás óta

VI.

Tóth Olga: Család a XXI. század eleji magyar társadalomban

P.Tóth Tamás: A HIV-pozitívok társadalmi integrációs esélyei Magyarországon

Takács Judit: Az LMBT emberek társadalmi integrációját segítő tényezők Magyarországon

Kovács Imre – Kristóf Luca: Elitek és társadalmi integráció

Széman Zsuzsa: Az idősebb emberek integrációjának új lehetőségei

Kucséra Csaba: Egyedül élő budapesti idősek társas és közösségi részvételét gátló szubjektív okok

Ságvári Bence: Fiatalok a változó világban: elveszve a valóságban? Érték-kontinuitás a magyarországi fiatalok körében

A felkért szerzőknek – gyaníthatóan – nem tetszett minden esetben első hallásra a kötet alapötlete: *„Integráció? Hogyan ragadható ez meg?”* De – ugyancsak feltehetően – gyorsan eljutottak a felismerésig: nyugodtan írhatnak megszokott szakterületükről választott témákról, „csak” éppen reflektálniuk kell arra, hogy az így kifeszített fogalmi hálót hogyan strukturálja át, ha bekapcsolják a *network*be az „integrációt” is. Pontosabban: azokat a jelenségeket és összefüggéseket, amelyeket az integráció fogalmával is lehet és szokásos is elemezni – s ehhez még túl sokat használniuk sem kellett ezt a tízbetűs szót.

A 26 cikk egy köteté integrálása ettől függetlenül nem bizonyult egyszerűnek; igaz, lehetetlen feladatnak sem. A cikkek „hivatalos” témája jelentős átfedést mutat egymással, a megközelítések és fő tézisek azonban – szerencsés módon – inkább kiegészítik egymást. *Közvetlenül* egyik cikk sem foglalkozik a korábban szociológiaelméletinek is nevezett osztársadalmi integrációval – áttételesen azonban úgyszólván valamennyi cikk valamennyi bekezdése mögött ott munkál a kérdés: *„hogyan működik a jelenkori magyar társadalom integrációja?”* Vagy még inkább: *„miért nem működik úgy, ahogy kellene?”*

„Amikor azt kérdezték az emberektől, hogy mit tennének, ha a szomszédjukhoz betörnének, 85%-uk válaszolta azt, hogy értesítené a rendőrséget, ugyanakkor másokról a kérdeztettek harmada azt feltételezte, hogy nem venne az esetről tudomást. Egy másik példában egy elhagyott pénztárca feltételezett megtalálásakor a kérdeztettek 15%-a mondta azt, hogy eltenné a pénztárcát, míg másokról ugyanezt 80%-uk gondolta. Mindössze 20%-nyi válaszadó tartotta önmagát és másokat is tisztességesnek. (...)

Nemzetközi összehasonlításban (...) hazánkra olyan gondolkodás jellemző, hogy másokról normaszegést feltételezünk, míg magunkról nem; sőt, mindezt egyfajta erkölcsi magaslatról, a normaszegések általános elítélése mellett tesszük (2. táblázat). (...)

Három normaszegő cselekvés esetében a magyar kérdezetek átlagosan 73,7%-a válaszolta azt, hogy a többi magyar közül majdnem mindenki megteszi azokat. Ez több mint háromszor nagyobb arány, mint a sorban Magyarország után következő Görögország esetében. A maradék 29 országban ugyanez az arány 4% és 18% közötti.

Hazánkra tehát egyszerre jellemző a rendkívüli mértékű bizalmatlanság és álszentség.”

Hajdu JK

Tartok tőle, hogy e sorok szerzője nem csupán saját pesszimizmusát vetíti ki a kötet cikkeire, amikor megállapítja, hogy azok leggyakoribb, mintegy a kötetet összetartó integráló vezérmotívumai: a *bizalom (hiánya)*, a *törésvonalak*(ká szélesedő társadalmi különbségek) és az (egyre súlyosbodó, egyre kezelhetetlenebb) *egyenlőtlenségek*. A *bizalom* – amelynek meglétét vagy hiányát az össztársadalomban éppúgy érdemes vizsgálni, mint annak alapmolekulájában, két ember interakciójában –, minden „igazi” integráció szükséges, de nem elégséges feltétele. Éppen ezért rossz hír a szerzők számára – és a magyarországi társadalmi integráció szempontjából is –, hogy a hazai bizalomszint nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony (Hajdu JK). A fiatal korosztályok legalább annyira bizalmatlanok, mint az idősebb generációk (Ságvári JK), de a bizalmatlanság közössége természetesen nem képez valódi közösségérzetet a különböző generációk között.

„Míg a bizalom kultúrájának kiépülése egy lassú, sok apró lépésből felépülő folyamat, addig a bizalmatlanság kulturális normává szilárdulása jóval gyorsabban, akár néhány nagyobb – közvetlenül vagy közvetetten megtapasztalt – eseményen keresztül is bekövetkezhet. Kézenfekvő hasonlattal élve: egy kút vize valamilyen mérgező anyag hatására gyorsan elszennyeződhet, ugyanakkor ennek megtisztítása hosszú időt, aprólékos munkát igényel. (...)

Azzal az állítással, hogy »Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb mint egy demokratikus politikai rendszer« a 18-29 éves fiatalok 24%-a értett egyet, miközben az idősebb korosztályok esetében ezek az arányok 20% körül mozogtak (1. táblázat). ...az ilyen fajta radikalizmus mértéke a legfiatalabbak (18-23 évesek), illetve a legjobb anyagi körülmények között élők körében volt az átlagnál magasabb. (...)

Magyarország esetében a fiatalok 69%-a gondolja úgy, hogy az állam felelőssége a korrupció elleni fellépés, míg csupán 35% tartja ugyanezt az emberek (állampolgárok) feladatának. Ez utóbbi az egyik legalacsonyabb érték Európában.”

Ságvári JK

S bár a kötetben talán éppen az idősekkel foglalkozó szerzők próbálták a legtudatosabban szakítani a hazai panasz kultúra nyomásával (Kucsera JK, Széman JK), tanulmányaikból mégis az derülhet ki, hogy bizonyos életkor felett az elszigetelődés, a dezintegráció szinte törvényszerű, s csak jelentős, tudatos társadalmi erőfeszítések árán lenne csökkenthető ennek veszélye. Mindez egy olyan társadalomban, amely egyrészt nagyon korlátozott mértékben hajlandó és képes ilyen erőfeszítésekre (Gerő JK), s amelyben, másrészt, sokan aspirálnak arra, hogy lehetséges „integrálandó” csoportokként tartsák őket számon.

„A telepítést végző 25-30 évesek „hülyeségnek” tartották a kutatást. »Szeretném látni, mit csinálnak majd az idős emberek ezzel, majd csipketerítőt tesznek rá és arra egy vázát, és azt nézik.« (...)

A modellprogram ugyanakkor bebizonyította, hogy a családdal való hosszabb beszélgetés és a „látás” iránti vágy nagyon erős motiváló tényező. E cél érdekében a legügyetlenebbek, legbátortalanabbak is megtanultak, a vártnál hamarabb, a hatodik hónapra skypeolni.

(...) Az első kommunikációs lépcsőt a család jelentette, ...[majd] megjelent a barátok, ismerősök felé fordulás. A harmadik fázisban az idős a kortárs csoport felé fordult, illetve az azonos problémájú gondozottakkal lépett kapcsolatba. (...)

A 16 éves önkéntesek rendszeres segítségével (heti 2 alkalom) a Skype megtanulása okozta sikerélmény katalizátorként szolgált az internet használatának elsajátításához. A program második felében a gondozottak már „profi módon” használták az internetet, cseteltek, e-maileztek, rendszeresen olvastak újságot, TV műsort, filmeket, fotókat néztek, egyesek virtuálisan templomba jártak, egyikük családfakutatást is végzett.”

Széman JK

„Nagy változás következett be az egészségvédelem területén: a '90-es évek elején még népszerű terület [a civil szervezetek körében] elsősorban az önkéntesség tekintetében veszített sokat pozíciójából. Talán ezzel függ össze a szociális gondoskodás területének térvesztése is.”

Geró JK

Az általánosított bizalomindex az osztársadalom állapotának fontos mutatója, de az egyes egyének szintjén, nyilvánvaló módon, érdekesebb a „*kiben lehet megbízni?*” típusú kérdéseknél annak vizsgálata, hogy adott egyén milyen kapcsolathálójával rendelkezik. Figyelmeztető jel, hogy a magyaroknak átlagosan nagyon kevés bizalmas kapcsolata van, s azon belül is magas a hozzátartozók aránya (Albert és Dávid JK). S bár az utóbbi évtizedben mutatkoznak a változás „t(r)endenciái”, kötetünk témával foglalkozó szerzői óvatosak: lehet, hogy csak a barát fogalmának jelentésváltozása, felhígulása (?) áll a jelenség mögött. S nem optimizmus, hanem tévedés lenne azt feltételezni, hogy „legalább a családi kapcsolatok erősek”. A felnőtt lakosság mintegy fele ugyanis „dezintegrált” családban él, s bár nagyon elterjedt szemlélet, még a szakemberek között is, valójában semmi sem bizonyítja, hogy a házasságban élő férfiból, nőből és gyerekeiből álló család – és csakis kizárólag az – minden esetben „integrált” lenne (Tóth JK). Annak veszélye, hogy „dezintegrált” családban éljenek, az LMBT-személyek számára a legnagyobb (Takács JK), s a kirekesztettség útja még innen is vezet „lefelé”, elég, ha HIV-pozitív személyek társadalmi helyzetére gondolunk (P.Tóth JK).

„A számszerűsíteni, kategorizálni akaró kutató nehezen tud mit kezdeni mondjuk az elvált, de kényszerűségből továbbra is egy fedél alatt élőkkal; a formálisan házasságban élő, de egymással nem kommunikáló felekkel, a randevúzó felnőttekkel; a gyerekeik helyett unokáikat nevelő nagyszülőkkel stb. (...) ...a felnőtt lakosság körülből fele dezintegrált családtípusban él.

A 2012-ben összeállított Happy Planet Index (...) szubjektív jól-lét rangsorában a 157 ország közül a magyar lakosság a 97-104. helyre került, holtversenyben például Boszniával, Kínával, Mozambikkal. (...) Mivel nem áll rendelkezésünkre a különféle családokban élő emberek átlaga, nem tudjuk az eltérő családformákban élőket összehasonlítani. (...)

A gyereknevelés – számos pozitív érzelmi hozadéka mellett – negatív hatásokkal is jár. A legutóbbi adatfelvételkor azt találták, hogy a 45 év alatti nők és férfiak körében is rosszabb volt a gyereket nevelők szubjektív életminősége, mint a gyereket nem nevelőké. A depressziós tünetegyüttes is gyakoribb volt a szülők körében: a 45 év alatti férfiaknál a depressziós tünetegyüttes gyakorisága 19%, a nőknél 22%, ezen belül a gyermekes nőknél 24% volt... Ezek az eredmények tehát jól mutatják, hogy miközben a család ténylegesen fontos szerepet játszik az emberek életminőségében, egészségi állapotában, társadalmi integrációjában, ugyanakkor túlzott leegyszerűsítés, ha csupán a családformával próbáljuk a különbségeket magyarázni.”

Tóth JK

A bizalmatlanság kultúrájának elsajátítása már a családokban elkezdődik, majd a másodlagos szocializáció fő terepén, az iskolában folytatódik. Itt a „gyakorlatorientált” magyar iskolarendszer gyorsan megismerteti a kiskorú cselekvőket a legfontosabb tanulással: egy törésvonalaktól és egyenlőtlenségektől tagolt társadalomban élnek, ahol a teljesítmény nem sokat számít az előrejutásban ahhoz képest, hová születnek. A közhittel ellentétben ezt a leckét a halmozott hátrányoktól sújtott romák/cigányok gyorsabban és alaposabban elsajátítják, mint a többiek (Szalai JK). Miközben a kölcsönös bizalmon és

önkéntességen alapuló civil társadalom nagyon gyenge (Kóczé JK), a formális és informális civil aktivitás, az (e téren) nagyon aktív és invenciózus helyi cselekvés annál nagyobb szerepet játszik például az iskolai diszkrimináció kereteinek és formáinak kialakításában (Erőss JK). Ha pedig bizonyos korszakaiban az állami politika a hátrányok csökkentésében érdemi lépésekre törekszik, akkor az oktatási rendszer szereplőinek döntő többsége szkeptikus és/vagy ellenséges az ilyen törekvésekkel szemben (Dupcsik JK).

„A kutatás adatai megerősítették a jól ismert összefüggést, miszerint az általános iskola – pontosabban, annak végzős szakasza – inkább a lányok, mint a fiúk intézménye. A szintizta jelesek aránya a megkérdezett nyolcadikos lányok között 42%, míg a fiúk között csak 29% volt; s miközben a fiúk egyharmada éppen csak megmenekült a bukástól, addig a lányok alig valamivel több, mint ötöde esett ebbe a kategóriába. A meglehetősen éles nemi különbségek máris kérdőjelet tesznek az osztályzás szintiztán akadémikus tartalma mellé: miközben a PISA-mérések alig mutatnak különbséget a lányok és a fiúk kompetencia-teljesítményeiben..., az osztályzatok eltérései arra vallanak, hogy a pedagógusok bizonyos magatartás- és attitűdelemeket is számításba vesznek a maguk minősítéseinél.

...A roma tanulók között [azonban] egyszerűen elenyészik a lányok fentebb jelzett osztályzati előnye. A nemi különbségeket elsöprő erővel felülírja a tény, hogy roma gyerekekről van szó. (...) Szemben a többségi lányokkal, akik közül minden második megkapja a szintizta jeles bizonyítvánnyal nyomatékosított támogatást, és még a „rosszalkodó” kamasz fiúknak is 34%, a roma lányok mindössze 15%-ának, míg a roma fiúk mindössze 8%-ának jut hasonló megerősítés. (...)

A fentebb másodikként említett „evidencia”, az osztályzatok és a diákok társadalmi háttéré közötti összefüggések vonatkozásában a kutatás úgyszintén szakadékszerű különbségeket hozott felszínre. A társadalmi pozíciót és a család anyagi helyzetét összevont mutatóban rögzítő skála mentén „szétdobódnak” a diákok: a legjobb helyzetben lévők 51%-a, míg a hátrányos helyzetű családok gyermekeinek 20%-a zárja szintizta jelessel az általános iskolát. De legalább ennyire beszédes az értékelési skála másik végpontja is: a hátrányos helyzetűek közül 44% az aránya, akik éppen csak megmenekülnek a bukás kockázata elől, miközben a megfelelő arány a jó helyzetűek között mindössze 15%.

Mindez persze visszaigazolja a jól ismert összefüggést: az iskolai siker legfontosabb tényezője voltaképp kívül van az iskolán: ez az otthoni háttér...”

Szalai JK

Vitatható, léteztek-e egyáltalán valaha a bizalmon és interperszonális kapcsolatokon alapuló testmeleg közösségek, de az irántuk való modern sóvárgás egyértelmű tünete hiányuk érzetének (Légmán JK). A kifejezés tágabb értelmében felfogott kultúra sem tehet mást, mint leképezi és részben újratermeli "bizalmatlanság kultúráját" (Kapitány és Kapitány JK, Tibori JK). S bár nem szabad névértéken elfogadni a magyar panasz-kultúra azon toposzát sem, hogy mi különlegesen tehetségtelenek vagyunk történelmi traumáink feldolgozásában, azért a sorstépázta népek hosszú sorában akadnak az önterápiában ügyesebbek is (Kovács JK). S állítólag még a pártatlanságra és objektivitásra törekvés is vezethet kirekesztéshez (Neményi JK).

A gazdaságban törésvonalak húzódnak a gazdasági egységek különböző típusai (Farkas et al JK) és a diszkrimináció különböző mértékű esélyének kitett munkavállalói csoportok (Tardos JK) között. Igazi „szociológiai thriller” arról olvasni, hogy egy céljai szerint – higgyük el megalkotóinak –, jószándékú intézmény, a közhasznú foglalkoztatás hogyan válik a kiszolgáltatottság kiterjesztőjévé és tartósítójává (Messing JK). A (helyi) közösségek már említett bomlása és az egyenlőtlenségek társadalmi lecsapódása egymást erősítő, gerjesztő folyamatokká váltak (Kovács és Megyesi JK).

„A rendszer kizárja az alkalmi munkák piacáról azokat, akiket a közfoglalkoztatásba von, azáltal, hogy törvényileg tiltja a párhuzamos munkavállalást, és azzal fenyeget, hogy három évre kizárja közfoglalkoztatás és ezáltal a szociális ellátórendszer egészéből azt a személyt, akit nem bejelentett munkavállaláson kap. A kizorító hatás másik eleme az, hogy az elsődleges munkaerőpiacról is

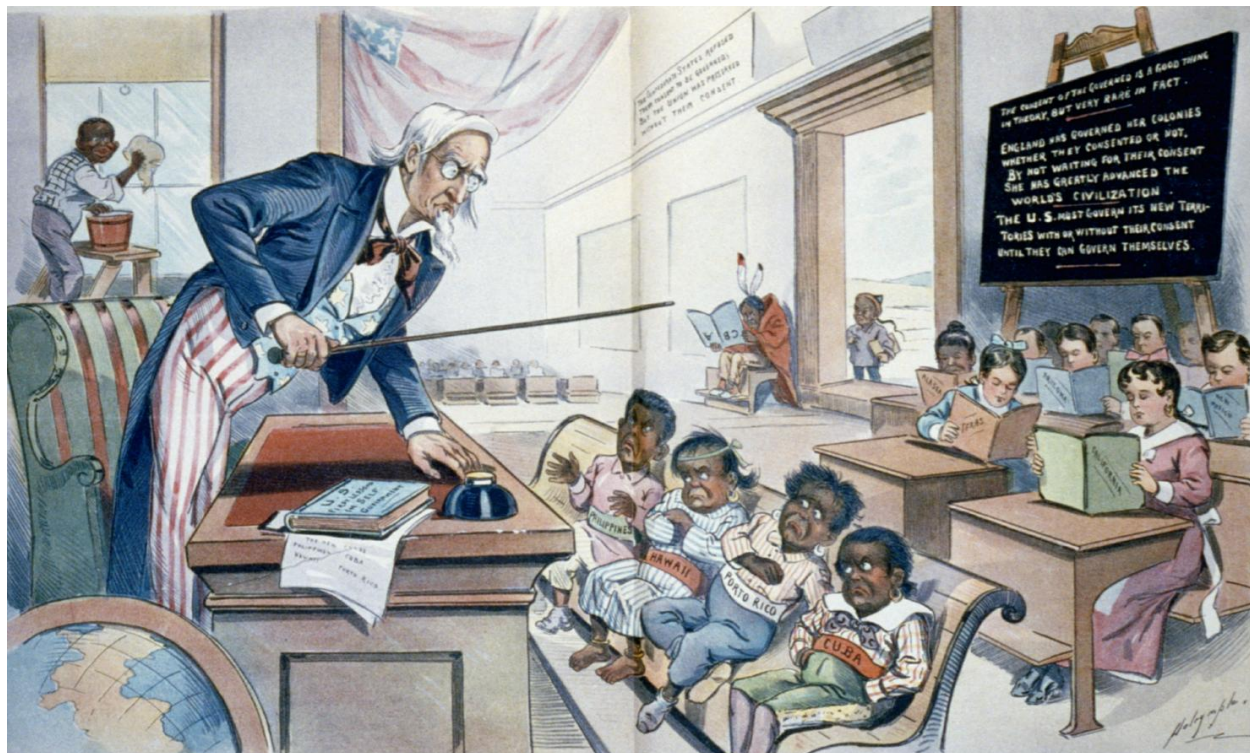
elszikipázza a munkaerőt azáltal, hogy az önkormányzatok, illetve annak intézményei nem ritkán korábban közalkalmazotti státuszban dolgozókat – önkormányzati adminisztrátoroktól kezdve, az iskolai takarítókig – foglalkoztatnak vissza közmunkásként... Nem tudjuk, hogy ez utóbbi gyakorlat mennyire elterjedt, de terepkutatások számos ilyen esetet regisztráltak. (...)

A közfoglalkoztatás nem csupán a helyi munkaerőpiac torzításában játszik fontos szerepet, hanem a helyi társadalom dezintegrálásában is. Teszi ezt azáltal, hogy – különösen a piaci munkahelyekkel nem rendelkező, kisebb településeken – a tartósan munkanélküli embereket minden téren kiszolgáltatja az önkormányzatnak, pontosabban annak vezetésének. Az önkormányzat hatóság, a helyi szolgáltatásokat biztosító intézmény, egyúttal az alacsonyan képzett tartós munkanélküli népesség számára szinte az egyetlen munkaadó is (és nem ritkán a feketemunka piacának kapuőre is). (...) »Versengés van a közmunkáért, a munkanélküliek között a kiváltságosok juthatnak közmunkához. Részben ez is baráti, ismeretségi alapon működik hasonlóan a piaci munkákhoz« – mondja ki egy önkormányzati tisztviselő”.

Messing JK

A társadalmi határvonalak a különböző csoportok térbeli elkülönülésében is megjelennek – e tárgyilagos mondat nagyon gyakran olyan helyzetek sorozatát takarja, amikor tömegek kényszerülhetnek költözésre, mivel lakókörnyezetük "túl jóvá" (értsd: magasabb státuszú új szomszédok megjelenésével drágábbá) vált számukra (Csizmady JK). Az előző mondatban emlegetett magasabb státuszú rétegek tagjaival is lehet azonban – ironia nélkül – együtt érezni: költözésük gyakori oka egy olyan idill kergetése, amelyet éppen az ő megjelenésük csorbít vagy semmisít meg (Csizmady és Csurgó JK, Szirmai és Váradi JK). „Minden társadalomnak olyan elitje van, aminőt érdemel” – parafrazeálja az egyik szerzőpáros (Kovách és Kristóf JK) *Joseph de Maître* mondatát nemzetről és kormányról, s ez az összefüggés, sajnos, megfordítva is érvényes. Megérdemeljük egymást.

AZ INTEGRÁCIÓ MINT OKTATÁS, AZ OKTATÁS, MINT AZ INTEGRÁCIÓ METAFORÁJA – EGY RÉGI PÉLDA

A karikatúra 1899 januárjában jelent meg az Egyesült Államokban.⁹ Előző évben az USA gyors háborút nyert Spanyolország ellen, s megszerzett négy országot, amelyekről ekkor még nem dőlt el, melyik fog (fél)gyarmatként, névleg független országgént, vagy idővel az Egyesült Államok részeként tovább élni. Érdeemes megfigyelni Uncle Sam tanító osztályában a négy nebuló – a Fülöp-szigetek, Hawaii, Puerto Rico és Kuba – rasszjegyeit és nemét, míg a mögöttük ülő éltanulók, Texas és Kalifornia – lányok (vö. Szalai JK a lányok magasabb iskolai teljesítményéről, és ezt a nemi dimenziót felülíró etnikai tényezőről a roma tanulók esetében).

Az ajtó mellett, külön padban ül az indián, bocsánat, az amerikai őslakos, kezében fordítva tartott könyvvel; a hóna alá könyvet szorító kínai a küszöb előtt állva kukucskál be; az afro-amerikai az ablakot pucolja. Érdekes módon még a képet újraközlő Wikipedia-szerző sem tartotta említésre méltónak, hogy a tanító úr pálcája alatt, a ködös távolban további padosorok húzódnak – gyaníthatóan a világ más országaiban élő leendő, potenciális tanulók. Köztük nyilván a magyarok is.

Az eredeti képaláírás így szól: *„Megkezdődött az iskola. Uncle Sam (új osztályához a Civilizáció termében): Nos, gyerekek, megtanuljátok ezt a leckét, akár akarjátok, akár nem! Nézzetek körül az osztályban, és emlékezzetek arra, amit most mondok: hamarosan éppoly boldogok lesztek, mint ők!”*

A táblán a következő felirat olvasható: *„Elméletben jó dolog, ha a kormányzottak elfogadják kormányzatukat, de nagyon ritka. Anglia a gyarmatait azok beleegyezése nélkül irányította, de mivel nem várt erre a beleegyezésre, nagyban előremozdította a világ civilizációját. Az Egyesült Államoknak úgy kell kormányoznia új területeit, hogy nem kéri azok beleegyezését – addig, amíg azok nem lesznek képesek az önkormányzatra”.*

Az ajtó mellett látható poszteren: *„A Konföderáció elutasította, hogy beleegyezése nélkül kormányozzák, de így is megőrizték az Unió egységét”.*

A tanári asztalon könyv, rajta a felirat: *„USA – az önkormányzat első leckéje”.* A könyv alól kilógó papírlapon *„az új osztály névsora”* látható.

Feladat: az oktatás metaforáját felhasználva készítsen rajzot a mai magyar társadalomról!

⁹ Puck magazin, 1899. január 25. p. 8-9. Elérhető: http://en.wikipedia.org/wiki/File:School_Begins_1-25-1899.JPG. [letöltve: 2012-08-20]

HIVATKOZÁSOK

- Dupcsik Cs. (2008) Polgárosodás–viták az 1970–90-es években. In Horváth S. (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 354-373.
- Dupcsik Cs. (1997) *Az európai régiók felfogásai és a Közép-Európa vita a nyolcvanas években*. 2000. augusztus, 8-19.
- Erdei F. (1980) A magyar társadalom a két háború között I-II. In *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 291-346.
- Erdei F. (1987) *A magyar társadalom*. Budapest: Magvető.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981) *A „második gazdaság”. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Gyurgyák J. (1991) (szerk.) Polgárosodás Magyarországon. *Századvég*-különszám. 2-3.
- Halmos K. (1991) Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX-XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. In Gyurgyák J. (1991) p. 131-166.
- Halmos K. (1994) Magyarországi polgárosodás. Tallózás az 1988 és 1992 közötti történeti irodalomban. *Aetas* 3, 95-154.
- Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Kemény I. (1991) [1987] Polgárosodás polgárjogok nélkül. In *Közelről és távolról*. Budapest: Gondolat, 131-147.
- Kemény I. (1992a) A nem regisztrált gazdaság Magyarországon. In *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Könyvek, 219-244.
- Kemény I. (1992b) Kompromisszumok egyezség nélkül. In *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Könyvek, 201-219.
- Kovács I. (1991) A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. Összegzés helyett. *Századvég*. 2-3, 217-229.
- Kovács I. – Kuczi T. – Kristóf L. (2006) A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőség a mai Magyarországon*. Szociológiai tanulmányok. Budapest: Napvilág, 79-105.
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Losonczy Á. (1977) *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Losonczy Á. (1993) Polgárosodás – fogalom és valósága. Válasz a Replika körkérdésére. *Replika* 11-12, 94-106.
- Manchin R. – Szelényi I. (1990) A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. In Szelényi I. *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 375-398.
- Rév I. (1998) Retrotópia. A kritikai gondolkodás primitív fordulata. *Beszélő*, december, 40-54.
- Szelényi I. (1990) A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In *Új osztály, állam, politika*. Ford. Berényi G. – Mészáros J. – Kertesi G. Budapest: Európa, 51-98.
- Szelényi I. (1992a) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin R. – Juhász P. – Magyar B. – Martin, B. Budapest: Akadémiai.
- Szelényi I. (1992b) *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai. Polgárosodás-tanulmányok*. Budapest: MTA PTI
- Voszka É. (1990) *Hármasút. Kormányzati felfogások a gazdaságpolitikáról és az irányításról*. Budapest: Pénzügykutató Rt.

CSURGÓ BERNADETT¹

EMLÉKEZÉS, SZÁMADÁS, TALÁLKOZÁS

KONFERENCIA-BESZÁMOLÓ

„HONNAN ÉS HOVÁ?” Húsz éve tanítjuk Magyarország társadalomtörténetét

ELTE Társadalomtudományi Kar Történeti Szociológia Tanszék

2012. június 19. ELTE Lágymányosi északi tömb, 0.79 (Jánossy) terem 1117 Bp. Pázmány Péter sétány 1/A

Mit hisz a tudós? ő lássa,
Földi pályám' ami nézi:
Annak immár vége lesz,
Vissza senki nem idézi; –
S rövid foglalatja ez:

Mély homályban, éjfél tájban,
Kis fény is ha nagynak tetszik,
Hogy a föld körén bolyongtam:
Egy barázdát én is vontam.

Arany János: Honnan és hová? (részlet)

Arany János *Honnan és hová?* című versének egy rövid idézetével köszöntötte Kovács István Gábor levezető elnökként a nem mindennapi hangulatú és témájú konferencia résztvevőit az ELTE Társadalomtudományi Kar Történeti Szociológia Tanszéke által szervezett konferencián. A konferencia célja a társadalomtörténet oktatás elmúlt 20 évének áttekintése, visszaidézése és összegzése volt. A résztvevők – előadók és hallgatóság – többsége valamilyen formában (oktatóként, hallgatóként vagy a társadalomtörténet művelőjeként) kötődik a 1992-ben az ELTE Szociológiai Intézetében meginduló társadalomtörténet oktatáshoz és a belőle kinövő társadalomtörténeti iskolához. Nem véletlen tehát, hogy az emlékezés nosztalgikus hangulata és a találkozás öröme hatotta át a rendezvényt.

Tausz Katalinnak, az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánjának rövid köszöntőjét követően Huszár Tibor (professor emeritus, az MTA rendes tagja) bevezető gondolataival vette kezdetét a társadalomtörténet oktatás történetének megidézése.

¹ MTA TK SZI

Huszár Tibor felidézte azokat a döntően 1980-as évekbeli konferenciákat és történész személyiségeket, – köztük egy dortmundi történész konferenciát és külön kiemelte Ránki György fermentáló személyiségét – amelyek mind-mind hatással voltak arra, hogy Huszár Tibor az 1990-es évek elején bevezette a társadalomtörténet oktatását a kurzusába. Megidézett továbbá egy beszélgetést, amely közte és KIG között zajlott, és amelynek folyományaként Gyáni Gábor és Kövér György megjelentek a tanszéken, mint a társadalomtörténet oktatói. Huszár Tibor tekinthető a társadalomtörténet oktatás eszmei alapítójának és elindítójának, bár ő szerényen csak annyit jegyzett meg, hogy voltak ötletei, de a tanszék megszervezésében az oroszlánrész Kovács István Gábornak, Gyáni Gábornak és Kövér Györgynek jutott.

Huszár Tibor bevezető gondolatait Kövér György (egyetemi tanár) emlékező előadása követte *Volt egyszer egy társadalomtörténet* címmel. Kövér tanár úr archiváló habitusának köszönhetően emlékezése nem csupán gondolatidézés, a társadalomtörténet oktatás történetének emlékezete, hanem számos lényeges dokumentumot is felhasználó leírás, azaz történetírás, amit tovább erősített, hogy emlékeit írásos formában, felolvasva tárta a közönség elé, mert mint hangsúlyozta: „Az írás az emlékezésnek egészséges kontrollja”. Felidézte az első megbeszéléseket 1992-ben az ELTE-n, ahová külső szakértőként kapott meghívást. Idézett Szalai Júlia vitaindító dolgozatából, amely többek között az elkerülhetetlen irodalmakat taglalta. Felidézte Fokasz Nikosz irodalomjegyzékét, Örkény Antal, Léderer Pál, Bíró Judit javaslatait, kérdéseit, hozzászólásait, az éles vitákat, amelyek a társadalomtörténet oktatásának megindítását megelőzték.

1992 tavaszán a legnagyobb gond – mint fogalmazott – az érintettek számára az volt, hogy ősszel meg kellett kezdeni az oktatást. Kövér erre úgy emlékezett, hogy mint az ötvenes évek orosz tanárai, egy héttel járt a diákok előtt. Az oktatás azonban megkezdődött, majd Huszár Tibor kiválása után Gyáni Gábort kérték fel a két világháború közötti időszak, azaz a 2. félév anyagának oktatására.

A folyamatos fejlődés eredményeként az előadások hanganyagának legépelet anyagát 1998-ban felváltotta a társadalomtörténet tanításának első tankönyve, a Gyáni Gábor és Kövér György által jegyzett *Magyarország társadalomtörténete: A reformkortól a második világháborúig* című kötet. Hangsúlyozta, hogy mára megérett az idő egy új, az első tankönyv hibáiból tanuló tankönyv létrehozására, s bár először úgy gondolta, az új tankönyvet talán nekik, Gyáнинak és Kövérnek kellene megírni, de most már úgy véli, az új szintézis az új korosztály dolga lesz.

Kövé György korabeli forrásokra épülő emlékezésében tehát a professzionalizálódás és intézményesülés állomásait emelte ki, és végezetül külön hangsúlyozta a Korall folyóirat megalapításának jelentőségét, amely a társadalomtörténet oktatás alapjain, de már az új generáció tagjainak erőfeszítéséből született.

Kövé György emlékező előadását követően KIG felolvasta Szalai Júlia emailjét, aki bár nem lehetett jelen a konferencián, de ezúton is kifejezte elkötelezettségét és nagyrabecsülését az elmúlt húsz év társadalomtörténet oktatásával és iskolateremtő alakjaival szemben.

Gyáni Gábor (egyetemi tanár, az MTA levelező tagja) *A társadalomtörténet változatlan időszerűsége* című előadásában nem a személyes emlékeké, hanem az elmélettörténeté volt a főszerep, azoké az elméleteké, megközelítéseké, amelyek hatással voltak és vannak a társadalomtörténetre és ezen keresztül annak oktatására is. Gyáni tanár úr azt hangsúlyozta, hogy az elmúlt 20 év alatt rengeteg változás érte a társadalomtörténeti paradigmát. Az 1990-es évek elején még egyfajta determinista szemléletmód volt az uralkodó, amely eleve adottként elfogadja, hogy van például munkásosztály, középosztály, stb. Mára

azonban a történelemtudományokban, így a társadalomtörténetben is lezajlott egy „kulturális fordulat”, és megjelentek az olyan új irányzatok, mint a történeti antropológia, mikrotörténet, *Alltagsgeschichte* (mindennapok története), stb., amelyek, szemben a hagyományos társadalomtörténettel, már nem a szociológia módszereire, szemléletmódjára építenek, hanem sokkal inkább az antropológiára, pszichológiára. Nevezik az új irányzatot *post-social history*nak is, kedvelt fogalma a *social imaginary*, amelyre Gyáni szerint még óriási karrier vár. A lényeg – fogalmazott, hogy ezekben az új szemléletmódokban nincs analitikusság-kényszer, és, mint ahogy külön kihangsúlyozta, közös sajátosságuk, hogy nem deterministák.

Egyelőre még nem tudni, hogy milyen empirikus történetírás illetve társadalomtörténet-írás bontakozik ki ezeken az új alapokon. „*Fel van adva a lecke!*” – fogalmazott Gyáni – mind a társadalomtörténet művelői, mind pedig az oktatói számára. Ezzel, Kövér Györgyhöz hasonlóan ő is a jövő, a következő nemzedék számára üzent, azaz jelölt ki feladatot.

A szünetet követően az előző előadásokban sokat emlegetett új nemzedék egyik jelentős személyisége, Horváth Gergely Krisztián (egyetemi docens) tartott egy az emlékezést és számadást ötvöző előadást *A Történeti Szociológia Tanszék a magyar egyetemi mezőben* címmel. Bourdieu mezőelméletét – kiemelve az erőter, időbeliség, hálózatosodás fogalmait – is felhasználva értékelte a Történeti Szociológia Tanszék egyetemi pozícióját, szerepét. A társadalomtörténet intézményesülésben fontos állomásnak tekinti a Hajnal István kör megalakulását, az egyetemi műhelyek megszerveződését Debrecenben, Miskolcon, Budapesten az 1980-90-es években. Horváth Gergely Krisztián kiemelte, hogy az informális nagyon erőteljesen áthatja a magyar egyetemi mezőt, egyfajta magyarországi sajátosság, hogy kevés az álláshely, így a hálózatosodás kiemelten fontos az egyetemi-tudományos szférában, így a társadalomtörténeti mezőben is. Stabil intézményi háttér hiányában a tanítványi-oktatói kapcsolatok sokkal fontosabbak. Ebben az egyetemi mezőben jött létre az ELTE TÁTK Társadalomtörténeti tanszéke, amely nem egyszerűen egy nyitott és befogadó műhely – hangsúlyozta Horváth, hanem a nyílt eszmecsere terepe, ahol intenzív szakmaépítés zajlik. A tanszék társadalomtörténet oktatásban játszott szerepének jelentőségét Horváth Gergely Krisztián a tanszék által jegyzett tankönyvek egyetemi oktatásban játszott jelentőségével mérte és bizonyította – az ország különböző egyetemeinek társadalomtörténet oktatásával foglalkozó tanszékeihez, csoportjaihoz idézett körkérdése alapján. A tankönyvek az egyetemi történelem- és társadalomtörténet oktatásban mindenhol jelen vannak. Háromféle tankönyv használatot talált: (1) a tankönyv teljes átvétele és használata, (2) más alpművek mellett alpműként használva és (3) más diszciplínák hallgatói számára bizonyos fejezetek kiválasztása.

Végezetül megállapította, hogy a tanszék szerepének leírására Bourdieu mezőelméleténél sokkal alkalmasabb Hajnal István „társadalmasodás” fogalma, amit a *Korall-hasonlattal* ír le. Lényege a lassú építkezés, a személyi kapcsolatokon és személyi teljesítményeken alapuló lassú előrelépés. Ilyennek értékeli és látja tehát Horváth Gergely Krisztián, a ELTE TÁTK Társadalomtörténeti Tanszékének újonnan kinevezett vezetője a tanszékét, annak múltját, jelenét és (?) jövőjét.

Kiss Zsuzsanna (PhD): *Emlékek, reflexiók a Társadalom- és mentalitástörténeti szakirányról* című előadásáról tudatosan nem ejtek sok szót, mivel jelen beszámoló mellett ebben a lapszámban az előadás teljes szövege olvasható. Annyit emelnék ki csupán az alapvetően emlékekre épülő előadásból, hogy előadásának elkészítéséhez Kiss Zsuzsanna egy körkérdést idézett a Társadalomtörténet tanszék által szervezett Társadalom és mentalitástörténet szakirány hallgatóihoz és ebből az derült ki, hogy a tanszék hallgatói számára a szakirányon hallgatott órák és a tanárok személyisége, tanári, oktatói habitusa későbbi kutatói mentalitásukban és pályafutásukban egyaránt meghatározó volt, és ez akkor is igaz, ha később nem a társadalomtörténeti

diszciplína mellett maradtak. Ilyet – jegyzi meg a beszámoló írója, szintén a szakirány hallgatójaként – pedig csak egy valódi iskoláról mondhat az ember!

A konferencia programját Valuch Tibor (egyetemi tanár) *Jelenkor – társadalom – történet – szociológia* című előadása zárta. Valuch – ahogy KIG fogalmazott az előadás felvezetésében – a „debreceni triász” (Gyáni, Kövér, Valuch) harmadik tagja, tehát inkább az alapítók nemzedékéhez tartozik, bár mint azt előadásában is elmondta, nem a kezdetektől, hanem csak 1998-tól kapcsolódott be a tanszék munkájába. Előadásában – mint az előadók többségének esetében is – az emlékezésen, a személyes érintettség kifejezésén volt a hangsúly. Valuch először a saját előadásának történetét mesélte el, mely szerint először egy akadémikus előadásra készült, amelyben a történelem és szociológiai viszonyáról akart szólni. Miszerint a „*történelem szociológia nélkül vak, a szociológia történelem nélkül légüres térbe kerül*”, vagy ahogy ezt Hajnal István is megfogalmazta, a szociológia nem látja, hogy történelmi tudomány, a történelem nem látja, hogy társadalomtudomány.

A fenti téma részletes kifejtése helyett azonban Valuch tanár úr is az emlékei felidézését választotta. Fiatal, szinte kezdő történészként óriási lehetőséget kapott, amikor meghívták oktatni a tanszékre a harmadik félévet, az 1945 utáni társadalomtörténetet. Valuch a tanszék munkájában és közösségében egyaránt a debreceni szellemiséget hangsúlyozta, hisz nem csak a már említett Gyáni, Kövér, de KIG és még többen a tanszék meghívott oktatói közül is debreceni történészhallgatók voltak. A társadalomtörténet tanítás kezdeti időszakára úgy emlékezett, hogy ez „*Egy lázas Mici Mackó-korszak volt... minden mézesbödön az enyém...*”. A lázas és lelkes munka eredménye, amelyben Valuch bevallása szerint KIG unszolásának is komoly szerepe volt, a 2001-ben megjelenő *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című tankönyv volt. Valuch Tibor előadása végén kiemelte, hogy tudományos, oktatói-kutatói karrierjében alapvetően fontos állomásnak tekinti a Társadalomtörténeti tanszékét, mert mint hangsúlyozta: „*Egy sikeres oktató/kutató mögött mindig ott áll egy jó tanszék*”.

Emlékek, élmények, történetek a konferencia főszereplői. Történelem, emlékezet, narratíva – villant eszembe a három fogalom, amelyről társadalomtörténet hallgatóként oly szívesen hallgattam tanárait. Az elhangzott előadások valójában a társadalomtörténet oktatás történetének narratívái. A konferencián lényegében szemtanúi lehettünk annak a folyamatnak, ahogy az emlékezésen keresztül formálódik a történelem, ahogy a különböző generációk elbeszélései egymásba fonódnak és létrehozzák a történelmet, jelen esetben a társadalomtörténet oktatás történetét, ahogy identitást, egyéni és közösségi identitást teremtenek és szilárdítanak meg. „*Ami emlékezet az individuum számára, az a történelem a közösség számára. Ahogy az individuum implicit vagy explicit módon élettörténetet alkot, úgy alkotja meg a közösség a saját életrajzát a történelem révén, melyet önmaga számára ír.*”² Úgy gondolom a konferencián egy igazi közösség, a társadalomtörténeti tanszék oktatóinak és hallgatóinak közössége kezdte el megírni és megélni a saját történetét, történelmét.

A múlt mellett azonban megjelent és hangsúlyosan jelent meg a jövő is, s bár a konferencia célja egy korszak lezárása volt, ez egy új korszak kezdetét is jelentette. Profán módon ez annyit tesz, hogy Kovács István Gábor helyét a tanszékvezetésben az új generáció jeles képviselője, Horváth Gergely Krisztián vette át. Számos előadás fogalmazott meg jó tanácsokat, feladatokat az új generáció számára – és megjegyezném, hogy a kihívás igen nagy és nemes. Végezetül én most KIG szavait emelném ki, aki zárásként az új nemzedék számára az Arany-idézetet segítségül hívva azt kívánta: „*Egy barázdát ti is vonjatok*”.

² David Carr (1999) A történelem realitása. In Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijarat, p. 69-84. A hivatkozás: p. 77.

EMLÉKEK, REFLEXIÓK A TÁRSADALOM- ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETI SZAKIRÁNYRÓL

KONFERENCIA-ELŐADÁS

HONNAN ÉS HOVÁ ?” Húsz éve tanítjuk Magyarország társadalomtörténetét

ELTE Társadalomtudományi Kar Történeti Szociológia Tanszék

2012. június 19. ELTE Lágymányosi északi tömb, 0.79 (Jánossy) terem

Előadásomban elsősorban a saját emlékeimre és tapasztalataimra hagyatkozva igyekszem rekonstruálni, milyen is – vagy pontosabban: milyen is volt valamivel több, mint 10 éve – a társadalom és mentalitástörténeti szakirány hallgatójának lenni. Mivel nem akartam kizárólag a saját emlékezetemre támaszkodni, az előadás előkészítése során e-mail-es körkérdest küldtem szét a szakirány egykori hallgatói között, amelyben arról faggattam őket, hogy miért éppen ezt a szakirányt választották, milyen meghatározó élményeik voltak itt, illetve, hogy befolyásolta-e későbbi tanulmányaikat, pályaválasztásukat az itt töltött idő. Ezúton is köszönöm mindazoknak, akik segítettek a kapcsolatfelvételen az egykori szakirányosokkal, és azoknak is, akik megosztották velem emlékeiket, válaszaikkal segítségemre voltak.

Az én történetem 1998-ban kezdődött, amikor kötelező évfolyam-előadásként hallgattam a *Társadalomtörténet* című tantárgyat. Szerencsére első kollokviumi jegyem – a Kövér tanár úrtól kapott négyes – nem tántorított el azonnal a témától, sőt az első év második félévében máris két nem-kötelező történeti szociológiai szemináriumot is teljesítettem. Igaz, a 19. századi anyaggal szemben az előzmények miatt némiképp elővigyázatosan más korszakkal próbálkoztam, és inkább 20. századi témájú szemináriumot választottam. Később azért aztán elpárolgott a gyanakvásom a korábbi korszakkal szemben.

A tanszékről meglévő első emlékeimet minden esetre nem a hallgatott tárgy, hanem inkább a hely szelleme határozza meg. Az erősen rögzült benyomásokat, amelyeket az akkor még a Pollack Mihály téri épületben működő tanszék tett rám, megerősítik a körkérésre kapott válaszok is. Legalábbis nem én vagyok az egyetlen, aki szerint a tanszékhez nem csak a tanárok élvezetes előadásai és mozgalmas szemináriumai tartoztak hozzá szervesen, hanem a sötét, könyvtárként és szemináriumi szobaként egyszerre funkcionáló helyiségek is, amelyekbe belépve a kinti nyüzsgés után az ember rögtön egy másik univerzumban találta magát.

Harmadévben azután, vagyis 2000-ben, eljött a szakirány-választás ideje. Egyáltalán nem voltam olyan magabiztos, mint az e-mail-es válaszadóim többsége: ők ugyanis tudatosan, főként már a szociológia szakra való jelentkezésük előtt is meglévő, történeti érdeklődésüktől hajtva döntöttek a szakirány mellett. Ismeretes, hogy a szakirány hallgatói között mindig is magas volt

¹ ELTE TáTK, Történeti Szociológia Tanszék

<http://tatk.elte.hu/intezetek/szociologia-intezet/torteneti-szociologia-tanszek/tansz-tagok-mainmenu-667/254-kiss-zsuzsanna>

az első szakként történészképzésben részt vevők aránya. Azt én is biztosan tudtam, hogy – az addigi módszertani terepgyakorlatok tapasztalataiból okulva – nem akarok, pontosabban nem is vagyok alkalmas olyan terepmunkára, ahol hús-vér emberekkel kell kapcsolatba lépni. Ehhez képest vonzóan tűnt minden, aminek konkrét tárgya nem az élő és beszélő ember. Ebben a szellemben választottam szakirányt, de bizonytalanságomat jelzi, hogy rögtön két másikkal is megpróbálkoztam (módszertan és városszociológia). Egy félévet becsülettel el is végeztem mindegyikből, de a harmadév második félévében – az indexem tanúsága szerint – már csak társadalomtörténeti szemináriumokat vettem fel a szabadon választható tárgyak között. Ha a kezdet bizonytalan volt is, mondhatjuk, hogy ettől kezdve egyenes úton jártam, a félévnyi idő elégnek bizonyult ahhoz, hogy eldőljön, a társadalomtörténetet – hogy úgy mondjam – „nekem találták ki”. Még ugyanebben az évben, az egyik első szakirányos szemináriumi dolgozatom készítése során jutottam el egy vidéki levéltárba, és az ott szerzett tapasztalatok és az ott végzett munka öröme végérvényessé tette a döntést, hogy a szakirányon maradok. Végezetül a szakdolgozatom, sőt a disszertációm is ebből az első dolgozathoz nőtt ki. Amikor a PhD felvételre került a sor, én az ELTE szociológián és BTK Gazdaság- és társadalomtörténeti doktori iskolájában is ugyanazzal az anyaggal pályáztam, és bár mindkét helyen megkaptam a lehetőséget a folytatásra, ez volt az a pont, ahol végül búcsút mondtam a szociológia szaknak. A módszeres társadalomtörténeti alapképzés után, amit a szakirányon kaptam, mondhatom, hogy valószínűleg nem indultam hátránnyal a történelem szak doktori iskolájában, igaz, hosszú ideig problémát okozott, ha definiálnom kellett a tudományos identitásomat: ha szociológus kérdezte, rendszerint szociológusnak vallottam magam, ha történész érdeklődött, igyekeztem társadalomtörténeti érdeklődésemet előtérbe állítani. Nem mondhatom, hogy ma egyértelmű választ tudok adni a kérdésre, hogy mi is vagyok, de szociológus végzettségemet egyre határozottabban nyomja háttérbe a társadalomtörténet.

Több válaszadóm is hasonló élményekről számolt be. Többen is vagyunk, akik doktori képzésük fő irányvonalának is a társadalomtörténetet választottuk. De még azok is, akik végül egészen más irányba mentek tovább, rendre arról számolnak be, hogy a társadalomtörténet így vagy úgy, ma is fontos helyen van a tudományos érdeklődésükben.

Vajon mi lehet/mi lehetett ennek a – nevezzük bátran így – sikernek az oka?

Arra a kérdésre, amiben arról érdeklődtem, hogy a válaszadók hogyan emlékeznek vissza a szakirányra, volt-e kedvenc órájuk, oktatójuk, az egykori hallgatók sorra kiemelik a szakirány előadóinak stílusát, kiemelkedő szakmai felkészültségét, és a diákok felé való nyitottságát. Nevek említése nélkül is nyilvánvaló, hogy a szakirányon a kezdetek óta a magyar társadalomtörténet legnevesebb szakemberei, mellettük pedig tehetséges, újszerű témákkal foglalkozó fiatal kutatók oktatnak. Ez alapvetően meghatározza a hallgatók élményeit. De nem csak az előadók személyének nyitottsága, hanem a tematikus sokszínűség is meghatározó. Az olyan bevezető jellegű, tematikailag átfogó órák mellett, mint amelyek például a társadalomtörténet írás történetét, a polgári kori elitcsoportok, a polgár és a polgárosodás, az akkulturáció és az asszimiláció vagy a hazai zsidóság történetének problémáját és kérdésköreit tekintették át, a szakirány speciális tematikájú szemináriumokat is kínált, a modernizáció és hagyomány problémakörének történeti vonatkozásaitól az iskoláztatás esélyeinek 19. századi történetéig és tovább.

Igaz, a tematikus nyitottság mellett olykor a tanárok „rugalmatlanságával”, kellemetlen elvárásaival is kénytelenek voltunk szembesülni. Ez persze mellékszál és túlzás, de sokakban mély nyomot hagyott, hogy az egyik közkedvelt előadó minden szemináriumát egy hallgatói szempontból egyértelműen kínzásnak minősülő időpontban kezdi: péntek reggel fél kilenckor, ami teljesen vállalhatatlan akkor, amikor egy valamire való egyetemista hete csütörtökön magától értetődően véget ér.

Ugyancsak hozzájárul a tanszék sikeréhez, hogy a hallgatói létszám – a nagy, divatos szakirányokéhoz képest – viszonylag mindig alacsony maradt, ezért a szakirányos órák jóval interaktívabbak, mint más egyetemi kurzusok. Ennek minden – a tanárok és a diákok szempontjából is érezhető – előnyével és hátrányával. Persze kétségtelen, hogy kis létszám mellett könnyebb oktatni, és sokkal könnyebb az egyéni kérdésekkel foglalkozni, belemerülni a hallgatók egyéni érdeklődéséből fakadó speciális problémákba. De képzeljük el azt a hajdani szakirányos csoportot, aminek mindössze két hallgatója volt: ha az egyik hallgató megbetegedett, bizony nagy feladat hárult egyedül maradt társára a szemináriumon. (Nem beszélve arról, hogy négy szemközt órát tartani az oktató számára is tartogathat nehéz pillanatokot.)

Az egyéni érdeklődés és a szakirány nyitottsága kapcsán a szakiránynak még egy fontos jellemzőjét érdemes kiemelni, amit a válaszadók ugyancsak többször említenek. Ez pedig a szakirány intézményes nyitottsága. Az előírt választható órák között rendszeresen szerepeltek a BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti tanszékén meghirdetett szemináriumok is. Emellett – persze részben az egykori egyetemi rendszer rugalmasságának is köszönhetően – a szakirányi órakeretben meghirdetett kurzusokon túl is szabadon lehetett választani más szakirányok, vagy akár más karok kínálatából, és ez tényleg sokat segített abban, hogy választott témánkban elmélyülhessünk, vagy éppen olyan előadókat és előadásokat is hallgathassunk, illetve elszámolhassunk teljesített óraként, amire szociológus hallgatóként egyébként nem lett volna lehetőségünk.

Az eddig említett jellegzetességek főként a szakirányon megvalósuló elméleti képzés igényességéhez járultak hozzá. Ugyanakkor egyáltalán nem tekinthető mellékesnek a szakirány gyakorlat-orientáltsága sem. Többen említették válaszukban, hogy kutatói mentalitásukat, szemléletüket alapvetően a szakirányon hallgatott órák formálták, még akkor is, ha a későbbi munkájuk során csak lazán kapcsolódtak-kapcsolódnak a társadalomtörténeti irányhoz.

De hogyan hathatott a szakirány a kutatói szemléletre? Mindenekelőtt azzal, hogy az oktatók megmutatták és megkövetelték a társadalomtörténeti kutatás gyakorlati alapjainak elsajátítását. Ez részben egyszerűen a könyvtár- és levéltárhasználatba való bevezetést jelenti. Emlékeim szerint az egyik első szemináriumi feladatom KIG tanár úr egyik óráján az volt, hogy mutassam be és értékeljem a legnépszerűbb magyar életrajzi lexikonokat. Ehhez nem csak arra volt szükség, hogy órákon át a könyvtárban molyoljak, de arra is, hogy végiggondoljam, milyen adatokat és hogyan lehet hasznosítani – adott esetben – egy történeti elít kutatás során. A szekunder források lelőhelyeinek és alkalmazási módjainak megismerésén túl, a szakirány hallgatói ugyanakkor a primer forrásokkal is kapcsolatba kerülhettek: például azon a szemináriumon, ahol a legfontosabb közgyűjteményeket jártuk be szakszerű vezetés mellett. Nem túlzás állítani, hogy a hallgatók egy részének akkor is, most is, gondot jelent akár csak egy könyvtárban is biztonsággal tájékozódni. Ehhez képest a szakirányon a társadalomtörténeti kutatás során felmerülő forráshelyek sokaságával ismerkedhettünk meg, nem pusztán elméletben, hanem a gyakorlatban is. Ez a későbbi kutatói pályaválasztás esetén roppant előnyt és magabiztosságot ad a hallgatóknak. A források feldolgozásának változatos módszereivel, illetve a feldolgozás nehézségeivel egyébként is szinte minden szemináriumon szembesülnünk kellett.

A szakirányon eltöltött évek során kisebb vagy nagyobb mértékben minden diák bekapcsolódott a tanszéken folyó történeti elít kutatásba. Egy valódi kutatás részesének lenni pedig meghatározó élmény: „élesben” kipróbálni az órán hallottakat egészen más, mint pusztán csak teoretikusan megismerni egy témát. Aligha van a szakiránynak olyan hallgatója, akire ne lett volna hatással KIG tanár úr elszántsága, hogy egy-egy régvolt egyetemi tanár családi háttérét az abszolút teljesség igényével térképezze fel. Ez az elszántság – még talán azt sem túlzás mondani, hogy megszállottság –, ez az alaposág nem csak a hallgatók

imént már említett kutatói mentalitására volt alapvető hatással, de azt hiszem, szinte bárkiben képes lenne felkelteni az érdeklődést a történeti szociológia iránt.

Ez pedig az utolsó kérdéshez vezet: ahhoz nevezetesen, hogy milyen társadalomtörténetet tanulhattak a Társadalom- és mentalitástörténeti szakirány hallgatói. A szakirány szervezetileg a Történeti Szociológiai Tanszékhez kötődik, de persze nehéz volna pontosan megmondani – én legalábbis nem tudom –, hol is húzódik a határ a történeti szociológia és a társadalomtörténet között. Egy biztos, a tanszék, és ennyiben a szakirány célja is, hogy a szociológushallgatók számára biztos alapokat nyújtson ahhoz, hogy a társadalmi folyamatokat történeti kontextusban tudják értelmezni, illetve hogy konkrét ismereteket adjon a magyar társadalom hosszú távú folyamatainak megértéséhez. A szakirány azonban ennél többel is szolgál.

A KIG tanár úr vezetésével több évtizede zajló történeti elitkutatás nem csak a tanszéknek, de úgy hiszem, a szakiránynak az alapja is. Márpedig aki ebben a kutatásban bármilyen formában részt vesz, az szentől szemben találja magát a társadalomtörténeti kutatások legalapvetőbb kérdéseivel. Elméleti oldalról bevezetést kap az elitek és elitcserék, illetve a társadalmi rekrutáció és mobilitás problémakörébe, az iskoláztatás, a szakképzés, a peregrináció, a felekezetek, vagy éppen a professzionalizáció társadalomtörténeti kérdéseibe. Emellett – gyakorlati szempontból – megtanul bánni olyan forrásokkal, amelyek ugyancsak hasznosak a társadalomtörténeti kutatások során: lak- és címjegyzékekkel, gazdacímekkel, tiszticímekkel, vagy éppen partecédulákkal, hogy csak néhány nyomtatott forrást említsek, illetve születési, házassági, halálozási, valamint iskolai matrikulákkal, igazolóbizottsági jegyzőkönyvekkel, és egy sor változatos levéltári forrással.

A kutatási gyakorlat egy csapásra megkezdődik, amint az ember a szakirány hallgatója lesz. Ezzel párhuzamosan az alapos elméleti képzés is kezdetét veszi, ami mindenképpen túlmutat azon a törekvésen, hogy bevezetés legyen a magyarországi társadalomtörténeti folyamatok megismerésébe és jó kiegészítését adja a mindenki számára kötelező szociológiai elméleti és módszertani kurzusoknak. Anélkül, hogy választ tudnék adni arra a kérdésre, hogy mi is a társadalomtörténet, azt mondhatom, hogy a szakirány a diszciplína alapjaiba vezeti be a hallgatókat. Hiszen, ahogyan már utaltam rá, az órákínálat a modern társadalomtörténet legváltozatosabb témaköréit érinti: a társadalomtörténet írás történetétől, a historiográfiától a mikro- és makrotörténetig, a mindennapi élet, vagy a magyar zsidóság történetétől a gyermek, a polgárság, vagy éppen az iskoláztatás történetéig. Alapvetően tehát a klasszikusnak nevezhető társadalomtörténeti problémakörök kerülnek tárgyalásra, mindeközben viszont például a mikrotörténet vagy a biográfia és történetírás viszonya kapcsán a modernebb – jóllehet ma már ugyancsak klasszikus – témakörök is sorra kerülnek.

Miközben az elitkutatás a klasszikus társadalomtörténeti kutatás eszköztárát ismerteti meg a hallgatókkal, addig más órákon a forráskezelés finomabb kérdéseivel is szembesülnek: milyen információt hordoznak a források a pusztán számszerűsíthető adatokon túl, kik és milyen céllal hozták létre őket? Hogyan működik a hatalom, hogyan formálja a társadalomról alkotott képünket? Miközben szociológushallgatóként a szakirány diákjai is elsősorban a makrotársadalmi folyamatok megismerésével vannak elfoglalva, itt rendre előtérbe kerülnek a mikrofolyamatok is, a társadalom amúgy is homályos fogalma mögül itt újra és újra elő-előbukkannak annak aprócska építőelemei, az egyének is. Miközben a szociológiában mind nagyobb teret hódít a kvantifikáció, itt nap, mint nap kiderül, hogy a kvalitatív kutatás legalább olyan fontos és mindenképpen nélkülözhetetlen a társadalom alapos megismeréséhez.

Jó volt a szakirány hallgatójának lenni, és ez nem csak a személyes véleményem, hanem egytől egyig minden válaszadóm is így érezte. Mi mást is kívánhatnék zárszóul, mint legalább még egyszer (vagy inkább többször) ennyi sikeres évet a tanszéknek és a társadalomtörténet oktatásnak.